

Identitet på tvers av systemer

En systemteoretisk analyse av individualisering i det moderne samfunnet

—
Tomas Alexander Mørk Berle

Masteroppgave i sosiologi - Mai 2016

Sammendrag

Denne oppgaven analyserer moderne individualisering i lys av den tyske sosiologen Niklas Luhmanns systemteori. Studieobjektet er den systemteoretiske begrepskonstruksjonen og hvorvidt denne kan bidra med et fruktbart alternativ til sosiologiens tradisjonelle måter å forstå forholdet mellom individ og samfunn. Ved å benytte meg av en metodologisk konstruktivisme, og med en tredje ordens iaktakelse, viser jeg hvordan det er mulig å oppnå et refleksivt forhold mellom vitenskapelige begreper og hvordan disse kan benyttes i den empiriske analysen. Oppgaven diskuterer følgelig på hvilken måte systemteoriens begreper, i kontrast til den handlingsteoretiske tradisjonen, på en fruktbar måte kan forklare hvordan den menneskelige individualiteten fremtrer og hvordan identitet konstitueres i det moderne samfunnet. Utgangspunktet for studien fremhever at forholdet mellom individ og samfunn må forstås ut i fra et differensteoretisk grunnlag, der menneskets bevissthet og det sosiale tildeles skilte referanser. Ved å plassere mennesket utenfor samfunnets rammer argumenteres det for at individet kan forstås som mer fritt og ubundet, og der individualitet kan studeres utover å bare være en forlengelse av sosiale og normative føringer. I dette perspektivet er ikke individet en målestokk for samfunnet.

Forord

Da er oppgaven ferdigstilt og jeg tenker tilbake på alt jeg har lært. For dette vil jeg først og fremst utbringe en takk til meg selv! Der nest vil jeg overrekke en stor takk til min veileder Roar Hagen. Takk for kyndig, motiverende og tålmodig hjelp til å gjennomføre dette prosjektet. Samtalene på kontoret har bidratt som en inspirasjonskilde, men også som en utfordring til å presse grensene for oppgavens intellektuelle rammer.

Jeg vil også takke Institutt for sosiologi, statsvitenskap og samfunnsplanlegging for utlån av en god arbeidsplass og andre fasiliteter, samt UiT Kultur- og samfunnsfagbiblioteket for godt utvalg av relevant faglig litteratur. Dette har muliggjort og lettet arbeidsprosessen betraktelig.

Å skrive denne oppgaven har vært en krevende, men samtidig spennende og interessant prosess. Jeg håper det følgende bidraget kan vekke interesse hos leseren, og samtidig besørge en tilfredsstillende forståelse av det valgte tema.

God lesing!

Tromsø, 18. mai 2016

Tomas Alexander Mørk Berle

Innhold

Sammendrag	3
Forord.....	5
Kapittel 1 – Innledning	9
1.1 Tema og problemområde – et begrep om individualisering?	10
1.2 Avgrensning	16
1.3 Oppgavens struktur og oppbygging	16
Kapittel 2 – Metodisk og metodologisk tilnærming.....	17
2.1 Abduktiv forskningsstrategi	17
2.2 Epistemologisk konstruktivisme	18
2.3 Metodologisk konstruktivisme.....	21
2.3.1 Generell teori – teori som system av begreper.....	22
2.3.2 Epistemologiske hindringer og rasjonale.....	23
2.3.3 Teoretisk fruktbarhet.....	24
2.4 Tekst, fortolkning og valg av litteratur	25
2.5 Forskningsparadigme	27
2.5.1 Den luhmannske ontologien.....	27
2.5.2 Systemers erkjennelse og andre ordens iakttagelse	29
Kapittel 3 – Teoretisk grunnriss og begrepsavklaring	32
3.1 System/omverden – grunnlag for systemdannelse.....	33
3.1.1 Dobbel kontingens og reduksjon av kompleksitet.....	36
3.1.2 Mening og seleksjon	37
3.1.3 Autopoiesis – selvreferanse og operasjonell lukning.....	39
3.2 Sosiale systemer og kommunikasjon	41
3.3 Psykiske systemer og bevissthetens delaktighet	44
3.4 Strukturell kobling og interpenetrasjon.....	46
3.5 Menneskets form som person.....	47
3.6 Inklusjon/eksklusjon.....	49

Kapittel 4 – Individualisering i et systemteoretisk perspektiv.....	52
4.1 Distinksjonen individ og samfunn: Individets individualitet og forståelse av identitet.....	53
4.2 Identitet på tvers av systemer	58
4.3 Personlige og upersonlige relasjoner i det moderne	62
4.3.1 Intime relasjoner – kjærlighet som selvsentrert kommunikasjon	64
4.4 Individualiseringens paradoks – frihet og avhengighet	66
4.5 Individets status som ‘omverdensproblem’	69
Kapittel 5 – Overordnet drøfting.....	72
5.1 Autopoietisk refleksjon	72
5.2 Iakttakelse og distinksjon: En rekonstruksjon av individet	73
5.3 Diskusjon rundt problemstillingene	75
5.3.1 Systemteoriens svar på den ontologiske individualismens problem.....	76
5.3.2 Epistemologiske konsekvenser av selvreferanse for individualitet	78
5.3.3 Systemteori – et fruktbart alternativ?.....	80
5.4 Utfordringer og begrensninger med Luhmanns teori.....	84
Kapittel 6 – Oppsummering og konklusjon.....	88
Referanser	91

Kapittel 1 – Innledning

Med utviklingen fra førmoderne og tradisjonelle til moderne samfunn følger en overgang fra stratifisering av sosial orden til et funksjonelt differensieringsprinsipp for ulike samfunns-systemer. Den tidligere vertikale samfunnsordningen av sosiale lag medførte som oftest at en plassering av individet kun fant sted innenfor ett system, vanligvis et familiehushold underlagt et bestemt sjikt, for deretter å fastslå sosial status som det primære kjennetegnet for identitet (Aakvaag, 2006; Luhmann, 1990, 2002a). Individet sto med dette overfor en påtvungen inklusjon og samtidig moralsk forankring til en fast posisjon på samfunnets hierarkiske stige, og var således bundet til denne for å kunne kreve sin individualitet (Jönhill, 1995). Med overgangen til det moderne samfunnets differensieringsform og dets respektive funksjonssystemer som blant annet utdanning, økonomi, politikk, religion og rett, blir det umulig å knytte an personlighetskarakteristikker til slike sosiale posisjoner. Nettopp fordi samfunnet ikke lenger plasserer familier etter en slik orden har laginndelingen mistet sin betydning (Luhmann, 1997), altså er ikke lenger individene sosialt lokaliserbare på samme måte.

I stedet kan man snakke om en ny form for institusjonell differensiert avhengighet: *«I den grad samfunnet er inndelt i særskilte funksjonsområder, som verken kan speile hverandre eller erstatte hverandre, blir menneskene alltid kun bundet til det via delaspekter: som skattebetaler, bilfører, student, konsument, velger, far, mor, søster, fotgjenger osv»* (Beck, 1997, p. 112). Med andre ord må individet nå utspille roller på tvers av sin personlighet der det må koordinere å forholde seg til ulike sosiale systemer i sin oppgave med å konstituere *«...en identitet som er kompatibel med forskjellige situasjoner, som altså viser til et visst spillerom av muligheter»* (Luhmann, 2013b, p. 229). Fordi overgangen til en funksjonell differensiering av samfunnssystemene endrer betingelsene for prinsippet med individualisering, endres også synet på individualitet. Ingen kan fordeles eksistensielt å leve i kun ett av disse systemene. En slik systemdifferensiering forutsetter i stedet at hvert enkelt individ selv motiverer seg til å skape et meningsgrunnlag, og dermed også eksklusivt og selektivt tar egne valg av tilslutning og avvisning gjennom løse koblinger til de ulike systemene. Disse koblingene utgjør strukturer for deltakelse i det moderne samfunnets kommunikasjon og gjør seg gjeldende i form av inklusjons- og eksklusjonsprosesser (Hagen, 2006; Jönhill, 1995). Således kan man dermed også snakke om et tosidig og kontingent

bidragsforhold til individualisering. Gjennom inklusjon oppnås individualitet på bakgrunn av tilslutning og systemkonformitet, og motsatt, gjennom eksklusjon oppnås individualitet ved avvisning og dermed fravær av konformitet. Begge disse retningene, tilstedeværelse eller fravær av konformitet, kan forsterkes gjennom akkumulasjon av erfaringer der de vellykkede prosessene av tilslutning eller avvisning nå vanskeliggjør mulige endringer i fremtidige individuelle forventninger. I det samfunnet i økende grad implementerer systemdifferensielle forventninger hos individene, fremtrer det derfor også flere og mer sammensatte konstallasjoner i deres bevissthet (Jönhill, 1995). Følgelig øker også sjansen for at hver enkelt derigjennom skiller seg fra hverandre og på denne måten fremkaller individuelle identiteter.

1.1 Tema og problemområde – et begrep om individualisering?

Fra den humanistiske tradisjonen og filosofien fremkommer det at mennesket blir betraktet som et subjekt, der subjekter er individer og individer er personer. Historisk sett kan det virke som de ulike ordene er oppstått for å skulle representere ulike betydninger, men at de likevel ikke har latt seg begrunne på en ordentlig måte. Det er derfor både innenfor sosiologien og sosialpsykologien blitt utviklet forskjellige begreper om individualitet og identitet for vise til ulike meningsforhold, og der flere teoretiske perspektiver har påberopt seg ansvaret med å skille begrepene fra hverandre. George Herbert Mead opererer med en referanseramme om de *generaliserte andre* der identitet konstitueres gjennom forventninger basert på andres forventninger til en selv, og uttrykkes gjennom begrepene *jeg* og *meg* som representative betegnelser for individets personlige og sosiale identitet (Jönhill, 1995). Erving Goffman sikter til en ytre og ikke indre komponent for hvordan identitet skapes, der dannelsen av selvet skjer på bakgrunn av sosial interaksjon mellom individer gjennom *inntrykksregulering* og *rituelle samspill*. Videre snakker Anthony Giddens om en *refleksiv selvbiografi* og fremhever bildet av det posttradisjonelle individet som selv fritt kan velge sin livsstil og sine sosiale relasjoner, men som i det moderne samfunnet likevel ikke selv har valgt å skulle velge. Endelig opererer Pierre Bourdieu med sitt begrep om *habitus*, en form for iboende «kroppsliggjort» disposisjon individet er inkorporert med (Aakvaag, 2008; Mortensen, 2000, p. 92). Skal man følge Max Webers metodologiske individualisme fremholder disse perspektivene en tanke om at individet utgjør den minste samfunnsmessige enhet, et «sosialt atom» som ikke ytterligere kan splittes (Jönhill, 1995; Korsnes, 2008). Mennesket fremstilles med dette som et uopløselig transcendentalt subjekt som både selv innehar og gir andre mening som opphav til handling, og som således konstituerer samfunnet.

Denne oppgaven omhandler *individualisering i det moderne samfunnet* og skal analyseres gjennom Niklas Luhmanns systemteori. Når jeg i denne oppgaven velger et systemteoretisk utgangspunkt er det fordi jeg ønsker å fordype meg i et grunnleggende, komplekst og nøye gjennomarbeidet teoretisk rammeverk. Studieobjektet skal med dette fokuseres på de begrepsrammene systemteorien benytter seg av og på hvilken måte disse kan bidra med et fruktbart alternativ til å forstå forholdet mellom individ og samfunn. Den intellektuelle utfordringen består derfor i å foreta en analyse og diskutere i hvilken grad den systemteoretiske begrepskonstruksjonen, i kontrast til andre rådende sosiologiske perspektiver, kan forklare hvordan individualiseringsprosesser fremtrer og hvordan individers identitet konstitueres i moderne samfunn. Oppgavens overordnede problemstilling kan derfor formuleres på følgende måte:

Gjennom hvilke vitenskapelige begreper kan systemteorien bidra med et fruktbart alternativ til den tradisjonelle måten å tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn?

Ifølge Hagen og Gudmundsen (2011) kan vitenskapelige begreper begrunnes ut ifra enten ontologiske eller epistemologiske forutsetninger. Begreper som refererer til en ontologisk begrunnelse er ment å skulle si noe om den sosiale realitetens sanne iboende karakter og hva som er det naturlig værende, mens en epistemologisk begrunnelse handler om i hvilken grad begreper egner seg som hensiktsmessige når det gjelder å vise til muligheter for empirisk analyse av den sosiale virkeligheten. En epistemologisk begrunnelse vedrører med andre ord begrepenes erkjennelsesmessige aspekt, det vil si på hvilken måte kunnskap om et fenomen er mulig når begrepene settes i sammenheng med empiriske undersøkelser. En slik begrunnelse er nødvendig fordi begrepene samtidig fremtrer som et verktøy eller medium for erkjennelse i selve vitenskapssystemet. Det vil si hvordan vitenskapen ikke bare iakttar fenomenet det skal undersøke, men også seg selv. Ved at vitenskapen iakttar og reflekterer over seg selv, det vil si begrunner de begreper, metoder og teorier den anvender, kan den dermed også prøve å avdekke de erkjennelsesmessige eller *epistemologiske hindringene* som her kan foreligge og som skaper problemer for den empiriske analysen (Hagen, 2006). Dersom de eksisterende begrepene sosiologien benytter seg av viser seg som uhensiktsmessige for den empiriske undersøkelsen, kan man prøve å henvende seg til teori som system av begreper og *generell teori*. «At teori har systemkarakter, betyr at begreper og ideer er med på å definere hverandre. Noen begreper og ideer bestemmer betydningen til andre begreper og ideer»

(Hagen, 2006, p. 65). Generell teori tar således for seg forholdet mellom begreper og i hvilken grad disse egner seg som teoretiske konstruksjoner når det gjelder å skulle forklare sosiale fenomener, og utgjør på denne måten samtidig et *rasjonale* fordi noen begreper bidrar til å definere andre begreper. Ved å anta teori som en begrepskonstruksjon for hvordan virkeligheten erkjennes kan begrepene fremstå som både ressurssterke eller mangelfulle verktøy til å skulle analysere et fenomen. Dette impliserer at begrepene ikke må forstås som sanne eller falske, men som mer eller mindre fruktbare forklaringsredskaper (Hagen, 2006). Ved å henvende meg til generell teori, altså til teori som system av begreper, skal jeg derfor i lys av Luhmanns begrepskonstruksjon forsøke å avdekke om det foreligger erkjennelsesmessige hindringer i hvordan de handlingsteoretiske perspektivene forklarer individualisering. Følgelig søker jeg samtidig her å kunne begrunne systemteoriens grad av fruktbarhet ut ifra dens epistemologiske og ontologiske forutsetninger.

Sosiologisk handlingsteori utgår i fra tanketradisjonen om at samfunnet består av mennesker og handlinger der «...*mennesket assosieres med kroppen, mening med den mening individene har og handling forstås fysisk som noe utstrakt som binder mennesker sammen*» (Hagen, 2006, p. 68). Således foreligger det innenfor tradisjonell handlingsteori en forutsetning om en *ontologisk individualisme* (Hagen, 2006). Et slikt teoretisk utgangspunkt fremkommer blant annet både hos Max Weber og Talcott Parsons, der formålet ser ut til å være og skulle bringe subjekt og system/samfunn sammen (Luhmann, 2000). Weber opererer med ulike idealtyper av sosial handling som tilskrives en mening som skal gjenspeile menneskenes intensjoner, samtidig som de også er tiltenkt å representere sosiale mønstre underlagt normative betingelser. Den senere Parsons følger Weber i den forstand at menneskelig handling må forstås som voluntaristisk, altså en oppfattelse av at handlinger er et resultat av menneskenes frivillige valg og hva de ønsker å gjøre (Månson, 2007). Men i motsetning til Weber forklarer Parsons dannelsen av samfunnssystemer som en utdifferensiering og en konsekvens av emergensen av handlinger. Samfunnet konstitueres med andre ord enten på grunnlag av 'typer' eller 'sider' av sosial handling, og følgelig er det gjennom sosiale handlinger at individene trer inn og finner 'sin plass' i systemene (Luhmann, 2000).

Hensikten med denne oppgaven er å undersøke i hvilken grad systemteorien kan bidra med et fruktbart alternativ til denne tradisjonelle måten å tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn, og hvorvidt dette kan gi en mer utfyllende forståelse av hvordan individualisering i det moderne samfunnet fremtrer. Et spørsmål blir derfor også hvor hensiktsmessig den

tradisjonelle oppfattelsen av forholdet mellom handling og det sosiale er. Ifølge Luhmann (2000) er ikke det sosiale et spesielt tilfelle av handling som sådan. Handling er i stedet noe som oppstår og bekreftes i sosiale systemer gjennom kommunikasjon og selvreferanse. Forutsetningen om at samfunnet består av mennesker medfører med andre ord at begrepet 'handling' får bestemte erkjennelsesmessige konsekvenser for måter å forstå individenes sosiale spillerom, og dermed for selve måten å tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn. Dette leder til oppgavens første underordnede problemstilling:

Hvordan svarer systemteorien på den ontologiske individualismens problem?

«Systemteorien går ud fra den enhed, der består af differencen mellem system og omverden. Omverdenen er et konstituerende aspekt ved denne difference, og den er altså ikke mindre vigtig for systemet end systemet selv» (Luhmann, 2000, p. 256). Med paralleller til tanke-tradisjonen om kropp og sjel oppfatter Luhmann mennesket for å være sammensatt av et organisk eller levende system og et bevissthets- eller psykisk system. Med denne konstellasjonen kan mennesket fremstå som en enhet når det ser seg selv og andre (Jönhill, 1995; Luhmann, 2000). Men sett fra et systemteoretisk perspektiv legger ikke dette grunnlag for å kunne snakke om et enhetlig system som sådan. For selv om disse systemene innehar en strukturell kobling er de operasjonelt lukkede og utgjør omverdener for hverandre. De tanker eller forestillinger som oppleves i bevisstheten kan ikke uten videre indentifiseres med konkrete og spesifikke fysiologiske prosesser i hjernen. På samme måte utgjør også de sosiale systemene, kjennetegnet ved kommunikasjon, en omverden for det organiske og psykiske systemet (Luhmann, 1990; Vennesslan, 2013, p. 95). Eller sagt på en annen måte, menneskets organiske og psykiske system befinner seg alltid i de sosiale systemers omverden.

Både psykiske og sosiale systemer konstituerer seg innenfor et medium av *mening*. Men ulike medier gir opphav til og symboliserer ulik mening, og bidrar således til opprettholdelsen av den grensen som skiller systemet fra sin omverden. Det psykiske systemets medium er således bevissthetens tanker mens de sosiale systemers medium refererer til det moderne samfunnets systemspesifikke saksforhold av kommunikasjon (Reese-Schäfer, 2009). Som en konsekvens av psykiske og sosiale systemers operasjonelle lukning vedrørende hvilket medium de opererer innenfor følger det at individers bevissthet som sådan ikke kan inngå direkte i kommunikasjon. Og motsatt, kommunikasjonen kan ikke uten videre oppnå tilgang til bevisstheten. Riktignok er bevissthet en betingelse for kommunikasjon, men både psykiske

og sosiale systemer fremtrer som lukkede og forblir omverdener for hverandre. Det er således heller ikke mulig for to eller flere bevisstheter å få dirkete tilgang til hverandre da ingen kan lese hverandres tanker. Der det foreligger kommunikative handlinger mellom mennesker kan denne kommunikasjonen derfor kun relatere til det som kommuniseres (Joas & Knöbl, 2009, p. 275). Sosiale systemer, det vil si samfunnet i sin helhet, består av kommunikasjon som den minste enhet av handling. Da mennesker, organiske og psykiske systemer, ikke opererer innenfor et kommunikasjonsmedium kan de således heller ikke betraktes som en del av samfunnet, men må i stedet forstås som en del av dets omverden.

Ifølge Luhmann (2000) vil det å oppfatte mennesket som en del av samfunnets omverden medføre en radikal endring av de klassiske premisene for hvordan man kan forstå individet. Samtidig påpeker han at det her ikke er snakk om en reduksjon av menneskets betydning eller at individene mister sin relevans. «*Den, som formoder det (og til grund for al polemik imod dette forslag lægges åbent eller skjult en sådan vurdering), har ikke forstået paradigmeskiftet i systemteorien*» (Luhmann, 2000, p. 256). Tvert imot, fordi omverden innehar en høyere grad av kompleksitet enn det enkelte adskilte system åpnes muligheten for at også individet kan ses som både mer komplekst og ubundet i sitt forhold til egen omverden, og der det samtidig også kan ilegges mer frihet i forhold til en umoralsk adferd. Når mennesket ikke lenger utgjør en målestokk for samfunnet kan man ta individualiteten mer alvorlig der dette tilbyr en høyere grad av sensibilitet overfor det individuelle (Jönhill, 1993; Luhmann, 2000). Ved å plassere mennesket utenfor samfunnet gis det individuelle således mulighet til å finne sitt rette uttrykk.

Luhmann foreslår med dette en ny sosial ontologi der han hevder «*...at selve forutsetningen om at samfunnet består av mennesker medfører en reduksjonistisk tilnærming til sosiale fenomener*» (Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 463). Med utgangspunkt i den grunnleggende differensen system/omverden tildeles individ og samfunn skilte referanser, og følgelig gis også sosialisering og individualisering adskilte referanser. Sosialisering refererer til systemspesifikke tilslutningsmuligheter av kommunikasjon og derigjennom inklusjon til de respektive samfunnssystemene, mens individualitet refererer til systemenes omverden. Sosialisering i denne forstand må derfor ikke forveksles med den tradisjonelle formen for sosial integrasjon der man gjerne vektlegger felles normer og verdier (Hagen, 2006, 2007; Jönhill, 1995). Sosiale systemer åpner for inklusjon og gjennom inklusjon gis hver enkelt mulighet til selvsosialisering. Luhmann (2000) bruker begrepet *person* om psykiske systemer som blir iaktatt av andre psykiske og sosiale systemer. I form av personer kan således

individer identifiseres innenfor sosiale systemer, enten det er snakk om mindre interaksjoner eller samfunnets funksjonssystemer (Jönhill, 1995). Sosialisering handler derfor om hvordan sosiale systemer former bevisstheten, men at det samtidig er den enkeltes oppgave å sosialisere seg gjennom valg av tilslutning og avvising overfor de respektive systemers kommunikasjonslogikk.

Den menneskelige individualiteten kan i det moderne samfunnet derfor ikke bestemmes ut i fra en sosial dimensjon slik den humanistiske tradisjonen og også sosiologisk handlingsteori utgår i fra, men må i stedet reguleres gjennom *selvreferanse* (Jönhill, 1995). «*An individual is itself the source of its own individuality; the concept of individuality therefore has to be defined by self-reference*» (Luhmann, 1990, p. 108). Begrepet 'individ' må altså forstås med utgangspunkt i selve bevissthetssystemet som et selvreferensielt system, som et *autopoietisk* system. Det individuelle oppstår i den grad bevisstheten, først ved å beskrive seg selv for deretter å gjenkjenne denne beskrivelsen, identifiserer seg selv som den samme (Venneslan, 2013, p. 96). Gjennom persepsjon og refleksjon utgjør således psykiske systemer lukkede bevissthetsindivider, der nettopp refleksjonen reproducerer individuell mening og således en forståelse av identitet. Oppgavens andre underordnede problemstilling blir derfor:

Hvilke epistemologiske konsekvenser har begrepet *selvreferanse* som forutsetning for å forstå individualisering?

«*Begrepet selvreferanse betegner den enhed, som et element, en proces eller et system er for sig selv*» (Luhmann, 2000, p. 71). For det psykiske systemet betyr dette at dets minste bestanddeler produseres og reproduseres i et sirkulært nettverk og i en kontinuerlig prosess på bakgrunn av systemets egne strukturer og operasjoner. Bevisstheten produserer følgelig tanker som så reproducerer nye tanker. Ideen om bevisstheten som et selvreferensielt lukket system tar et oppgjør med transcendentale teori fordi den tilkjenner sirkularitet som en grunnleggende nødvendighet, og bryter således med oppfattelsen av mennesket som et empirisk og transcendentalt subjekt. For Luhmann utgjør derfor ikke bevisstheten verken et dualistisk eller pluralistisk selv. Det fremtrer eksempelvis ikke et 'jeg' som en motsetning til 'meg', eller en personlig til forskjell fra sosial identitet som en konsekvens av individets forhold til samfunnet. Det kan ikke skapes en udelelig, '*in-divid*', bevissthetsenhet ut i fra et oppløst selv (Luhmann, 1997, pp. 98-99). Individet er hva det er på bakgrunn av selvreferanse og således må også individualisering forstås i kraft av å være en selvreferensiell prosess

(Jönhill, 1995). «*If consciousness operates at all, it does so as an individual system, using its own unity and its own conscious events to reproduce its own unity and its own conscious events*» (Luhmann, 1990, p. 118). Følgelig er den menneskelige individualiteten et resultat av bevissthetens selvreferensielle reproduktive sirkulære lukning.

1.2 Avgrensning

Når jeg velger å ta utgangspunkt i én bestemt teori er dette første steget i en avgrensning. Luhmanns systemteori utgjør et omfattende og nøye utarbeidet teoretisk rammeverk, og kan derfor også anvendes til ulike sosiologiske formål. Fordi jeg i denne oppgaven skal foreta en systemteoretisk analyse kreves det derfor at jeg avgrenser meg til de aspektene ved teorien som er relevante for studieobjektet, for således å kunne svare på oppgavens problemstillinger. I så måte avgrenses oppgaven med hensyn til hvilke begreper og konsepter som er relevante for å beskrive og forklare moderne individualisering i lys av Luhmanns teori.

1.3 Oppgavens struktur og oppbygging

De ulike kapitlene i denne oppgaven fremlegges i en rekkefølge som er tiltenkt leseren en best mulig forståelse av den foreliggende analysen. Det er derfor hensiktsmessig i neste kapittel å starte med forskningsstrategien, den metodiske og metodologiske fremgangsmåten, og en avklaring av forskningsparadigme. Herunder presenteres også de ontologiske og epistemologiske antakelsene som ligger til grunn for det systemteoretiske perspektivet. Kapittel tre viderefører dette grunnlaget, hvorpå det gis en innføring i Luhmanns generelle systemteori og en redegjørelse av de viktigste begrepene med hensyn til studieobjektet. I kapittel fire settes disse inn i selve analysen, der begrepenes fruktbarhet diskuteres i kontrast til den handlingsteoretiske tradisjonen. Kapittel fem sammenfatter studien i sin helhet, og gir en overordnet drøfting og refleksjon av teoretiske og metodologiske overveielser med hensyn til analysens gang. Herunder diskuteres samtidig problemstillingene. Avslutningsvis foretar jeg en oppsummering og konklusjon av oppgaven.

Kapittel 2 – Metodisk og metodologisk tilnærming

Et forskningsprosjekt må kunne redegjøre for den fremgangsmåten som benyttes underveis i arbeidsprosessen. For å svare på de problemstillingene oppgaven stiller kreves det derfor at det foretas noen valg med hensyn til forskningsstrategi, og derav hvilke metodiske og metodologiske overveielser som her fremgår, samt valg av forskningslogikk. Det er samtidig nødvendig å klargjøre hvilket vitenskapsteoretisk utgangspunkt man legger til grunn for undersøkelsen. Dette impliserer en redegjørelse av det forskningsparadigmet som oppgaven skrives innenfor, og således en avklaring av de ontologiske og epistemologiske forutsetningene som begrunner prosjektets teoretiske rammer (Blaikie, 2007). Denne oppgaven har som mål å analysere i hvilken grad den systemteoretiske begrepskonstruksjonen kan bidra med et fruktbart alternativ til hvordan sosiologiens tradisjonelle perspektiver erkjenner individualisering i det moderne samfunnet. Fordi oppgavens studieobjekt fokuserer på begrepenes fruktbarhet som konstruksjon i erkjennelsesprosessen, har jeg derfor valgt å benytte meg av Roar Hagens (2006) forslag til en metodisk videreutvikling av den epistemologiske konstruktivismen, altså en *metodologisk konstruktivisme*, som fremgangsmåte for den teoretiske analysen.

2.1 Abduktiv forskningsstrategi

Ifølge Blaikie (2007, p. 8) er forskningsstrategier logiske prosedyrer for hvordan man kan generere ny kunnskap og derav fremgangsmåter for hvordan forskningsspørsmål kan besvares, «...*they provide a starting point and a set of steps by means of which 'what' and 'why' questions can be answered*». Blaikie skiller i all hovedsak mellom fire ulike typer av forskningslogikker, som alene eller i kombinasjon kan benyttes i forskningsprosessen: *Induktiv, deduktiv, abduktiv og retroduktiv*. Disse utgjør hver for seg en distinkt form for logisk tilnærming fordi de innehar ulike ontologiske og epistemologiske utgangspunkt. Følgelig tilbyr de derfor også ulike måter å besvare forskningsprosjektets problemstillinger. Fordi den abduktive forskningslogikken bygger sitt epistemologiske utgangspunkt på et konstruktivistisk perspektiv er det derfor denne strategien som her velges. Ved å velge abduksjon rettes dermed blikket mot det som konstruerer erkjennelsen og således begrepenes «sannsynlighet» og meningsinnhold, og den logiske sammenhengen og slutninger mellom begrepene (Blaikie, 2007; Hagen & Gudmundsen, 2011). I følge Blaikie (2007, pp. 89-90) benyttes den abduktive forskningslogikken i tilfeller der forskeren konstruerer teori på

grunnlag av individenes egne handlinger, språk, og mening innenfor konteksten av deres daglige liv. Ved og først beskrive aktørenes aktiviteter og meningsforhold, for å så utlede kategorier og begreper fra disse, kan forskeren på bakgrunn av dette utvikle en forståelse av det sosiale fenomenet han studerer.

Blaikie sier imidlertid lite om begrepsanalyse. Fordi det ikke er oppgavens formål å utføre en empirisk undersøkelse 'der ute', men heller foreta en analyse av hvordan begrepene egner seg til og vurderes og sammenlignes vitenskapelig, skal jeg derfor slutte meg til Hagen og Gudmundsens forslag om hvordan denne forskningslogikken også kan anvendes i henhold til oppgavens studieobjekt. Forskerne argumenterer for at «...*abduksjon er den forskningslogikken som klargjør hvordan begrepsutviklingen knytter an til og lar seg informere av den empiriske analysen*» (Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 482). Med referanse til filosof og logiker Charles S. Peirce kan en abduktiv slutning illustreres på følgende måte:

The surprising fact, C, is observed;

- But if A were true, C would be a matter of course,

- Hence, there is reason to suspect that A is true.

(Peirce, Weiss & Hartshorne sitert i Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 482).

Overført på denne oppgaven kan følgende logikk nå tas i bruk: Observasjonen vedrører fenomenet C, *individualisering i det moderne samfunnet*. Det jeg vil finne ut er A, gjennom hvilke vitenskapelige begreper kan systemteorien bidra med et fruktbart alternativ til den tradisjonelle måten å tenke rundt forholdet mellom om individ og samfunn. For å forklare C må jeg altså rette fokuset mot A. A er derfor oppgavens studieobjekt og således begrepens erkjennelsesteoretiske konstruksjon med hensyn til hvordan C (oppgavens tema) kan forklares. Resten av kapittelet fremstiller hvordan dette skal gjennomføres.

2.2 Epistemologisk konstruktivisme

I følge Korsnes (2008, p. 67) omhandler epistemologi «...*erkjennelsens grunnlag, forutsetninger, og kilder, avgrensningen av hva som overhodet kan erkjennes, og kriterier for sannhet*». Epistemologi vedrører derfor hvordan det er mulig å oppnå kunnskap, hvilke typer kunnskap som kan oppnås, hvilke kriterier man stiller for om kunnskapen er tilstrekkelig, og hvordan man kan skille mellom vitenskapelig og ikke-vitenskapelig kunnskap. I så måte

bygger epistemologiske antakelser på forholdet mellom en iakttaker og det iaktttatte han ønsker å tilegne seg viten om (Blaikie, 2007). Den *epistemologiske* eller *erkjennelsesteoretiske konstruktivismen* skiller seg fra sosialkonstruktivismen ved at den bryter med de oppfatninger om at kunnskap er en gjenspeiling eller representasjon av den virkeligheten vi omgir oss med, være seg det er snakk om natur- eller samfunnsmessige fenomener. Epistemologisk konstruktivisme handler derfor ikke om hvorvidt sann kunnskap er en mest mulig korrekt avbildning av virkeligheten, men snarere om hvordan en observatør er best mulig skikket til å iaktta denne (Hagen & Gudmundsen, 2011). «*En epistemologisk konstruktivisme innebærer å betrakte vitenskapelige iakttakelser som konstruksjoner, men den vitenskapelige observasjonen skal verken reduseres til egenskaper ved observatøren eller ved objektet*» (Hagen, 2006, p. 58). Erkjennelsesprosessen er i stedet noe som foreligger mellom iakttakeren og det iaktttatte. I følge Thyssen (1997) er derfor ikke iakttakelse noe som er styrt av en virkelighet 'der ute'. Verden er hva den er og har i utgangspunktet ingen sanne eller falske verdier, men er snarere en konstruksjon som iakttakeren foretar når han observerer. Slike konstruksjoner hviler på distinksjoner, der distinksjoner er handlinger og handlinger er iakttakelser. For og i det hele tatt få øye på noe kreves det at man gjør en forskjell, og på denne måten skiller ut noe fra omgivelsene (Hagen, 2006, 2007). Tegnet under (se figur 1), slik logikeren George Spencer-Brown utviklet det, symboliserer handlingen for iakttakelse. Den vertikale linjen symboliserer selve iakttakelsen og markerer en distinksjon. Den horisontale linjen symboliserer det iakttakelsen observerer.

Figur 1. Spencer-Browns formkalkyle (Hagen, 2006, p. 59).

Tegnet illustrerer en grunnleggende operasjon ved iakttakelse, nemlig å skille og betegne, og der dette åpner for refleksjon over erkjennelsen av det iaktttatte (Hagen, 2006). Overført på vitenskapssystemet, og herav sosiologifaget som delsystem, blir all erkjennelse og kunnskap konstruksjon. Vitenskapen foretar distinksjoner basert på egne begreper om omverdenen, eller

sagt på en annen måte: «*Hva forskeren får øye på, avhenger av de begrepene hun anvender for sin iakttakelse*» (Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 476). Følgelig blir også vitenskapelige metoder, teorier og generering av data et resultat av systemets interne iakttakelser. Begreper er instrumenter for iakttakelse, og hva vitenskapen ser avhenger altså av hva den ser med. Man kan si at objektet der 'ute' samtidig er en konstruksjon 'inne' i vitenskapssystemet. På denne måten blir vitenskapelig iakttakelse derfor *selvrefererende*, hvorpå det fremtrer et refleksivt forhold mellom begrepene og den empiriske observasjonen de anvendes på (Hagen, 2006; Hagen & Gudmundsen, 2011). Med andre ord oppstår det en refleksjon fra det betegnede, som kommer til syne og gjøres forståelig ved å skille denne fra den andre siden av distinksjonen som ligger til grunn for iakttakelsen. Med en slik refleksjon forstår forskeren at distinksjonene er kontingente. Nettopp fordi begrepene står mellom han selv som iakttaker og det han iakttar, kan andre begreper eller perspektiver medføre at han får øye på noe annet (Hagen, 2006). Ved at forskeren reflekterer over de begrepene han bruker i sin iakttakelse, bidrar dette samtidig til at refleksjonen gjør iakttakelser til handlingsvalg i forskningsprosessen.

Men forskeren kan ikke både iaktta noe og samtidig iaktta det han iakttar med, altså den distinksjonen han foretar og som ligger til grunn for iakttakelsen. En slik *første ordens iakttakelse* blir sin egen 'blinde flekk' (Reese-Schäfer, 2009), og for å få øye på den distinksjonen som ligger til grunn kreves det derfor en *andre ordens iakttakelse*. Man må følgelig foreta en ny distinksjon eller forflytte seg til den andre siden av distinksjonen, det Spencer-Brown betegner som '*crossing*' (Hagen, 2006; Reese-Schäfer, 2009). Dette åpner for at vi kan se de distinksjoner som ligger til grunn i første ordens iakttakelsen, og tilbyr derfor også en refleksjon av disse. Imidlertid krever en slik andre ordens iakttakelse en direkte tilgang til det første ordens iakttakelsen ser med, og vi beveger oss derfor fortsatt innenfor en gjenspeiling av det vi tror er 'virkelig'. Først ved å foreta en *tredje ordens iakttakelse* ser vi at første ordens iakttakelsen er en konstruksjon av de distinksjoner som er foretatt av andre ordens iakttakelsen (Hagen, 2006). Vi kan derfor nå bevege oss over i et erkjennelsesteoretisk konstruktivistisk perspektiv, nettopp fordi dette åpner opp for refleksjon over erkjennelsen og forholdet mellom første- og andre ordens iakttakelse.

Luhmanns teori er en teori om andre ordens iakttakelse, altså en teori om hvordan systemer iakttar andre observerende systemer. Jeg skal derfor komme tilbake til dette senere i kapitlet vedrørende systemenes erkjennelse. Fordi oppgaven tar utgangspunkt i et erkjennelses-

teoretisk konstruktivistisk perspektiv, vil jeg på bakgrunn av dette i de neste avsnittene redegjøre for en metodologisk fremgangsmåte som her kan benyttes.

2.3 Metodologisk konstruktivisme

Utgangspunktet for erkjennelse ligger altså i forholdet mellom vitenskapssystemet og dets omverden, og der vitenskapen selv trekker de distinksjoner som skiller det som system fra sin omverden. I denne forbindelsen videreutvikler Hagen (2006) den epistemologiske konstruktivismen til et vitenskapelig program for teori- og metodeutvikling som kan benyttes i forskningsprosessen. *Metodologisk konstruktivisme* skiller seg ut på den måten at den behandler utfordringer og problemer i analysen som internt skapte i vitenskapssystemet, og forklarer således ikke disse med utgangspunkt i ytre forhold. I så måte behandles alle delene i forskningsprosessen som konstruksjoner innenfor selve vitenskapen som system. Dette impliserer at også forholdet og skillet mellom teori og empiri er distinksjoner som foretas internt i vitenskapssystemet. Empiriske data er ikke noe ferdig som hentes inn fra vitenskapens omverden, men altså noe som konstrueres av og innenfor vitenskapen selv. Det eksisterer derfor aldri noen sann kunnskap som kan innhentes eller gjenspeiles fra verden utenfor. Erkjennelse uttrykker ikke en identitet med 'virkeligheten', men må i stedet etableres ved hjelp av de distinksjonene vitenskapen selv foretar, det vil si de kriterier den stiller for de teorier og metoder som benyttes underveis i forskningsprosessen. «*Alle elementene i forskningsprosessen skal betraktes som konstruksjoner som fremmer eller hemmer den vitenskapelige erkjennelsen, og som sådan kan vi også vurdere dem, ta stilling til dem og endre dem*» (Hagen, 2006, p. 62). Følgelig kan betingelsene for sannhet, det vil si hva sannhet er, kun bestemmes gjennom vitenskapelig refleksjon, og som vi har sett kan dette frembringes ved å skille mellom ulike nivåer av iakttagelse.

I forholdet mellom begreper og deres plass i den empiriske analysen skiller Hagen og Gudmundsen (2011) i all hovedsak mellom to typer. Distinksjonen foreligger her mellom hvordan vitenskapelige begreper brukes for å produsere og fortolke empiriske data på den ene siden, og på den andre siden hvordan begreper egner seg som mer eller mindre fruktbare til å beskrive og forklare ulike antagelser om sosiale forhold. Det skilles her mellom *samfunnsteori*, altså en teori om samfunnet som gjør «...krav på sannhet og skal ha belegg i data om samfunnsforhold» (Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 477), og *generell teori* som vitenskapelige begreper for empirisk analyse. Samfunnsteori og generell teori kan godt være

den samme teorien og de er begge vitenskapelig fundert. En samfunnsteori dreier seg imidlertid om forholdet mellom teoretiske begreper og den realiteten de skal betegne, mens generell teori beskjeftiger seg med *begreper som system*. I tillegg tilkommer en tredje type teori, *vitenskapsteori*, som vedrører forholdet mellom ontologiske og epistemologiske antakelser (Hagen, 2006). Oppgavens vitenskapsteoretiske utgangspunkt vil bli presentert mot slutten av dette kapittelet.

Når jeg i denne analysen fokuserer på den systemteoretiske begrepskonstruksjonen som studieobjekt er det Luhmanns generelle teori jeg tar utgangspunkt i, altså systemteorien som system av begreper og i hvilken grad disse egner seg som hensiktsmessige redskaper for å iakttas oppgavens tema. Nettopp fordi oppgaven har som mål å undersøke om Luhmanns begreper kan bidra med et fruktbart alternativ til den handlingsteoretiske tradisjonen, foretar studien derfor en iakttakelse av tredje orden. I så måte iakttar (analyserer) jeg hvordan systemteoriens distinksjoner (begreper) iakttar handlingsteoriens distinksjoner (begreper). Jeg kan nå reflektere over forholdet mellom system- og handlingsteori, og hvordan de respektive begrepskonstruksjonene erkjenner individualisering i det moderne samfunnet internt i vitenskapssystemet. Refleksjonen legger så grunnlag for å svare på oppgavens problemstillinger. Således er iakttakelsesobjektet og det empiriske materialet for denne oppgaven generell teori, altså teori som system av begreper.

2.3.1 Generell teori – teori som system av begreper

Som vi nå vet er iakttakelse en distinksjon som brukes for å betegne noe. Med hensyn til denne oppgaven kan man derfor si at en distinksjon er et begrep som brukes for å betegne en iakttakelse. Hvordan iakttakelsen så betegnes avhenger av distinksjonen, altså begrepet. Generell teori skal forstås som et system av distinksjoner, eller begreper. Det at begrepene som danner den generelle teorien får systemkarakter betyr at de bidrar til å definere hverandre. Man kan her si at én distinksjon legger føringer for videre distinksjoner eller begreper. Disse begrepene kan så settes inn og brukes i en samfunnsteori dersom dette er hensiktsmessig for den empiriske undersøkelsen, og der forskeren nå kan teste hvorvidt begrepene fremstår som tilstrekkelige i henhold til det de er ment å utrykke. Begrepssystemet i den generelle teorien må derfor ikke forstås som sann eller falsk, men snarere som mer eller mindre *fruktbar* i henhold til det de skal analysere.

«Begreper og teorier prøves ut i konfrontasjon med den sosiale realiteten gjennom vitenskapelige undersøkelser. Noen begreper og teorier vil da vise seg å ha større forklaringskraft enn andre. De setter oss i stand til å forklare og forstå mer og bedre enn konkurrerende teorier og begreper» (Hagen, 2006, p. 63).

Men enkelte ganger trekkes det distinksjoner hvorpå disse kan medføre problemer for den empiriske undersøkelsen. Vitenskapen benytter seg da av feil eller utilstrekkelige begreper. Fordi distinksjonen er 'blind' for sin egen iakttakelse, den kan ikke se det den ser med, kan den derfor heller ikke lokalisere problemet. Følgelig kan det oppstå en hindring i måten vi erkjenner et fenomen. Både Hagen (2006) og Luhmann (1997) henviser til Gaston Bachelards betegnelse av dette som *epistemologiske hindringer*.

2.3.2 Epistemologiske hindringer og rasjonale

Erkjennelsesmessige eller epistemologiske hindringer foreligger altså når forskeren ikke klarer å beskrive det fenomenet han har som studieobjekt på en tilstrekkelig og god nok måte. Det er følgelig ikke mangel på data som skaper hindringen, informasjon om det sosiale foreligger jo 'der ute'. Det er snarere begrepet eller begrepene i den generelle teorien forskeren benytter seg av i erkjennelsesprosessen som ikke strekker til i henhold til det de skal forklare å beskrive, og i så måte er det begrensninger i det eksisterende begrepsapparatet som skaper hindringene (Hagen, 2006). «Fordi forskeren bare kan gjøre empiriske iakttakelser med begreper, kan begrepene også stå i veien for å begrense den empiriske analysen» (Hagen & Gudmundsen, 2011, p. 483). Distinksjonene som trekkes fanger altså ikke opp det iaktatte på en tilfredsstillende måte. Analysen i denne oppgaven peker på en rekke, slik jeg oppfatter det, epistemologiske hindringer ved ulike handlingsteoretiske distinksjoner vedrørende individualisering og identitet. Disse identifiserer jeg så gjennom observasjon av systemteoriens distinksjoner, altså som *en tredje ordens iakttakelse*. En slik erkjennelsesmessig hindring vil eksempelvis være Parsons løsning på ordensproblemet som normativt betinget. En epistemologisk forutsetning for begrepet 'sosial orden', at folk handler under normativ tilslutning slik at orden i samfunnet etableres, kan følgelig ikke forklare hvorfor mennesker utviser både umoralsk, irrasjonell og illegal adferd. Riktig nok fremtrer det orden i samfunnet, men dette kan ikke som siste instans tilskrives sosiale normer som den primære forklaringsfaktoren.

I prosessen med å avklare hvor den erkjennelsesmessige hindringen(e) ligger må forskeren forsøke å identifisere noen grunnleggende antakelser som konstituerer begrepskonstruksjonen. En måte å foreta dette på er å vise til og avdekke måter å tenke rundt sosiale forhold. Dette kan eksempelvis ta utgangspunkt i bestemte vitenskapsteoretiske premisser, som ontologiske eller epistemologiske forutsetninger, som ligger til grunn for analyseprosessen. Slike antakelser fremholder Hagen og Gudmundsen (2011, p. 484) som ett eller flere *rasjonaler*: «*Rasjonale peker mot mer grunnleggende antakelser og er begreper som bestemmer forholdet mellom mange andre begreper*». Eksempelvis stiller en ontologisk individualisme en forutsetning om at samfunnet består av individer og handlinger. En slik grunnleggende antakelse får derfor også konsekvenser for begrepskonstruksjoner som har dette som utgangspunkt, nettopp fordi denne forutsetningen påvirker hvordan begrepene defineres. Handlinger forstås som fysiske handlinger, fysiske handlinger styres av intensjoner, som igjen tilskrives mening etc. Systemteorien finner sitt utgangspunkt, som oppgaven skal vise, i en annen realitetsantakelse. Alt i alt handler det altså om hvorvidt teorien som system av begreper fremstår som et fruktbart analyseverktøy når de settes inn og benyttes i en empirisk undersøkelse/samfunnsanalyse.

2.3.3 Teoretisk fruktbarhet

Generell teori åpner opp for muligheten til å se vitenskapelige begreper i lys av deres evne til å beskrive og forklare sosiale fenomener. En slik antakelse refererer følgelig til begreper og teories forklaringskraft, der en sterkere forklaringskraft forstås som mer fruktbar.

Eksempelvis går teorien om rasjonelle valg ut ifra at det er mest fruktbart å forutsette at mennesker er rasjonelle og utilitaristiske. Teorien forutsetter at samfunnet består av individer, men uavhengig av hvilke egenskaper aktørene besitter og hvordan deres 'natur' egentlig er konstituert, tilskrives altså aktørene egenskaper som har bestemte metodologiske konsekvenser for forskningsprosessen, og som derfor anses for å ha størst forklaringskraft i den empiriske analysen (Hagen, 2006, pp. 61-62). På sin side bryter Luhmann med den ontologiske individualismen fordi han forstår det som mer fruktbart å forutsette handlingskommunikasjon som det minste sosiale element i samfunnet, og altså ikke individene. I denne oppgaven er derfor et av spørsmålene hvor hensiktsmessig systemteoriens ontologiske grunnlag er som alternativ til handlingsteoriens, og følgelig hvor fruktbare Luhmanns begreper fremstår i å svare på den ontologiske individualismens problem.

2.4 Tekst, fortolkning og valg av litteratur

Denne oppgaven henviser til flere tidligere antakelser om hvordan individualitet og identitet kan beskrives med innsikt i Luhmanns systemteori. Jan Inge Jönhill diskuterer blant annet mennesket som individ i sosiale systemers omverden, og derav hvilke begreper som gjør seg gjeldende i denne forståelsen. Han har i tillegg skrevet om individualiteten og kjærlighet som kommunikasjonsmedium, og hvorledes kjærlighetssemantikken historisk sett forvandles fra å være et ideal, til et paradoks, til en moderne utfordring. Nils Mortensen fremhever den moderne individualiseringen som en paradoksal prosess, der individet forstås som underlagt en parallell økning av samtidig frihet fra og avhengighet til samfunnet. Han viser således til hvordan det systemteoretiske perspektivet kan bidra til å forstå og løse opp dette paradokset. Vedrørende oppgavens tema hentes det også litteratur fra blant andre Anthony Giddens, Erving Goffman og Ulrich Beck. For uten å vise til Luhmanns egne tekster refererer oppgaven, hva gjelder dens vitenskapsteoretiske utgangspunkt, til forskningsartikler av Tore Bakken, Pernille Krogh Fryd og Simon Calmar Andersen. Disse legger frem og diskuterer systemteoriens ontologiske og erkjennelsesteoretiske bakgrunnsteppe. Tidligere bidrag vedrørende metodologi bygger på litteratur av Roar Hagen og Anita Gudmundsen ved Universitetet i Tromsø.

Tekster er kilder til informasjon hvorpå kunnskap om et fenomen eller tema kan etableres, og ved å fortolke tekstmateriale som data for det som studeres gis det således tilgang til informasjon som strekker seg bortefor kun den konteksten vi til vanlig befinner oss i (Bratberg, 2014). I henhold til oppgavens forskningsobjekt er kilder til data teoretiske tekster som beskriver moderne individualisering, og i all hovedsak vedrører dette litteratur om systemteorien. Ved å lese og fortolke Luhmanns tekster, og i lys av disse samtidig støtte meg på andre forfatteres tolkning og diskusjon rundt hans bidrag, kan jeg oppnå en bredere forståelse av hvordan systemteorien beskriver det foreliggende tema. Luhmann minner oss imidlertid på at det systemteoretiske perspektivet ikke må fortolkes på en snever måte. Det er ikke kun en metode for hvordan realiteten kan analyseres, men forutsetter snarere en slik realitet. Utsagn og begreper må derfor ikke forveksles med sitt gjenstandsområde og er i så måte kontingente i sin natur, de kunne vært annerledes. Man må altså ta hensyn til at *«...udsagn kun er udsagn og videnskabelige udsagn kun videnskabelige udsagn. Men de relaterer sig – i hvert fald i systemteoriens tilfælde – til den virkelige verden»* (Luhmann,

2000, p. 48). Den systemteoretiske begrepskonstruksjonen påtar seg følgelig et ansvar for at fremstilte utsagn henviser til en virkelig verden, til virkelige systemer.

«Den som snakker eller skriver, bør uttrykke seg forståelig. Ved første øyekast er dette en innlysende fordring. For hvorfor ytrer man seg vel, om man ikke vil bli forstått?» (Luhmann, 2013b, p. 111). Mye av den utvalgte litteraturen som benyttes i denne studien foreligger på henholdsvis dansk, svensk og engelsk. Dette krever språklige overveielser hvorpå det blir viktig at ord og setninger tolkes slik de er ment å uttrykke seg. Eksempelvis fremstiller Luhmanns verk *Sociale systemer* (her oversatt til dansk) en bred og grundig innføring i systemteoriens begrepsapparat. Dette kan skape utfordringer fordi korrekt fortolkning avhenger av en riktig innsikt og forståelse av konteksten der aktuelle utsagn og begreper inngår. Der språklige vanskeligheter oppstår vil derfor ordbøker være et hjelpelig redskap.

En grunnleggende distinksjon i vitenskapssystemet er skillet mellom teori og empiri (Hagen & Gudmundsen, 2011). Hvordan forholdet mellom og valg av teoretiske og empiriske data forholder seg avhenger følgelig av studieobjektet og i henhold til de problemstillinger som skal besvares. Som påpekt er forskningsobjektet for denne studien systemteorien som generell teori, altså som system av begreper, og der oppgavens overordnede forskningsspørsmål er om disse begrepene kan bidra med et fruktbart alternativ til hvordan tradisjonelle sosiologiske perspektiver forklarer individualisering. Empiriske data er derfor først og fremst litteratur som vedrører systemteoriens generelle begreper. I følge Brinkmann og Tanggaard (2010) er det hensiktsmessig å skille mellom primære og sekundære kilder av tekstdata. Eksempelvis fremgår det av undertittelen på *Sociale systemer* følgende: 'Grundrids til en almen teori'. Boken fremstår derfor som en primær tekstkilde fordi den beskjeftiger seg med en beskrivelse av systemteoriens generelle (allmenne) begreper. I dette verket fremstiller Luhmann teorien som et system av begreper. De primære kildene er således teoretiske tekster skrevet av teoriens opphavsmenn, og angår systemteorien så vel som ulike handlingsteorier, eksempelvis bøker og artikler som Luhmann, Giddens og Goffman selv har skrevet. Sekundær litteratur er tekster skrevet av andre forfattere som tolker og underbygger en forståelse av den primære litteraturen. Eksempler på slike sekundære kilder er Jönhills og Mortensens artikler vedrørende individualisering i det moderne, der Luhmanns begreper tas i bruk på en forklarende måte og med henblikk på empirisk fremstilling. Både den primære og sekundære litteraturen som benyttes i denne studien står oppført i standard alfabetisk rekkefølge i referanselisten bakerst i oppgaven.

2.5 Forskningsparadigme

Et forskningsparadigme viser til et bredere rammeverk av teoretiske perspektiver, og varierer med henhold til hvilke ontologiske og epistemologiske antakelser som ligger til grunn for de ulike perspektivene, samt ulike metodologiske utgangspunkt. Ontologiske antakelser er ment å si noe om den sosiale realitetens sanne iboende karakter, altså hva som forstås som virkelighet (Blaikie, 2007). Ontologi kan følgelig defineres som «...læren om det værende, virkelighetens grunnleggende og dypeste natur» (Korsnes, 2008, p. 218). Epistemologiske antakelser er, som vi har sett, relatert til hvordan det er mulig å oppnå kunnskap om denne virkeligheten, altså hvordan virkeligheten kan erkjennes (Blaikie, 2007). Med hensyn til denne oppgaven er det derfor nødvendig å avklare hvilke ontologiske og epistemologiske forutsetninger som ligger til grunn for Luhmanns teori, og som er relevante for analysen og for hvordan forskningsspørsmålene kan besvares.

2.5.1 Den luhmannske ontologien

Ontologier plasseres ofte innenfor en av to gjensidig utelukkende kategorier, *idealisme* og *realisme*. En idealistisk ontologi fremmer at den virkeligheten vi omgir oss med kun eksisterer i et avhengighetsforhold til menneskelige observasjoner, og er således basert på hvordan bevisstheten opplever det sansene formidler. En idealistisk ontologi ansees i så måte også for å være relativistisk og innehar derfor et konstruktivistisk grunnlag for erkjennelse. En realistisk ontologi hevder på sin side at det finnes en ytre realitet, både en materiell og sosial, som eksisterer uavhengig av iakttakeren (Blaikie, 2007). Etter hvert som samfunnsvitenskapene har utviklet sin forståelse rundt ontologiske antakelser er det i tillegg blitt videreutviklet grader av disse kategoriene.

Luhmann hevder at det eksisterer erkjennende systemer i en virkelig omverden (Andersen, 2005). Dette understreker han med følgende: «*Der findes selvreferentielle systemer*» (Luhmann, 2000, p. 49). Men så kan det et annet sted leses at «*...erkendelse er kun mulig, fordi systemet ikke har adgang til en virkelighed uden for sig selv. Havde det adgang, kunne det ikke iagttage og ikke være et system*» (Thyssen, 1997, p. 25). Å forstå akkurat hvor Luhmanns ontologiske utgangspunkt befinner seg kan derfor fremstå som noe utfordrende. Sosiale systemer er ikke konstruksjoner i bevisstheten, de representerer rent faktiske saksforhold i samfunnet (Bakken, 2006). Samtidig er også den menneskelige bevisstheten,

psykiske systemer, rent faktiske og deres operasjoner er ikke desto mindre reelle.

Tankeprosesser eksisterer. I så måte kan det argumenteres for at også iakttagelser er virkelige prosesser, og der iakttakeren derfor også må forholde seg til egen iakttagelse. Dermed blir det å referere til noe, enten som bevissthetens opplevelse av dette eller som del av en ytre uavhengig virkelighet, i seg selv en reell prosess.

Men iakttakeren kan ikke både referere til noe og samtidig referere til det hun referer med.

Nettopp fordi den refererende operasjonens realitet er utilgjengelig for seg selv kan man heller ikke foreta et absolutt valg mellom de to ontologiske kategoriene, enten at bevisstheten konstruerer sin opplevelse av virkeligheten eller at det eksisterer en ytre realitet uavhengig av opplevelsen. Således tar Luhmann veien rundt både idealisme (konstruktivisme) og realisme. Gjenstanden for iakttagelse er, som vi har sett, noe iakttakeren betegner, men der denne iakttagelsen samtidig er sin egen 'blinde flekk' (Reese-Schäfer, 2009). Når Luhmann anser seg selv om konstruktivist er det derfor snarere snakk om en *operativ* konstruktivisme. I dette ligger altså ikke en benektelse av at det finnes en ytre realitet, og den kunnskapen vi har om virkeligheten forekommer ikke uavhengig av denne. «*Realiteten vi har kunnskap om er ikke en kunnskapsuavhengig realitet, den er en realitet konstruert med kunnskap, ved dens distinksjoner og konsepter*» (Bakken, 2006, p. 127). Her kunne det være fristende å konkludere med at fokuset på en ontologi, eksempelvis at virkeligheten består av systemer, i stedet må rettes over på disse systemenes *epistemologi*. Dette får imidlertid vente til siste del av kapitlet.

I stedet kan vi forsøke å tilnærme oss en ontologisk forståelse med bakgrunn i Luhmanns utsagn om at det altså finnes systemer. Men, sier han, «*...systemet er hverken ontologisk eller analytisk viktigere end omverden, for begge er netop det, som de er, i kraft af hinanden*» (Luhmann, 2000, p. 221). Betyr dette at man kan trekke en slutning om at det foreligger en form for system/omverden-ontologi? En realitetsforståelse som samlet oppsummerer differensen mellom alle systemer og deres omverdener som den værende virkelighet? Igjen bryter Luhmann inn og påpeker følgende:

«*Differencen er ikke ontologisk, og det er det, der gør den svær at forstå. Den gennemskærer ikke den samlede realitet i to dele: Her system og der omverden. Den enten/eller er ikke absolut, men snarere systemrelativ, og dog alligevel objektiv. Den er korrelat til iagttagelsens*

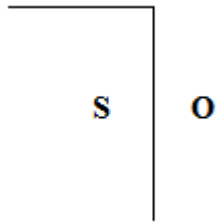
operation, som indfører denne distinktion (såvel som andre) i realiteten» (Luhmann, 2000, p. 221).

Med bakgrunn i dette kan man nå muligens snakke om en *relativ* og samtidig *avhengig* systemisk ontologi. Differensen mellom system og omverden tilsier at systemene er relative i sitt forhold til omverden fordi de utdifferensieres i henhold til egen operasjonsmodus. Således er systemene også relative med hensyn til hvordan de iakttar sin omverden. Samtidig er systemene avhengige av det skillet som fastsetter grensen mellom seg selv og omverdenen i sin oppgave med å konstituere seg selv, og således også for å kunne iakttar egen omverden. Som vi så innledningsvis opererer sosiale systemer innenfor et medium av mening, der mening aktualiseres gjennom utdifferensierte former for kommunikasjonslogikk avhengig av samfunnets respektive saksområder. «*Med samfund skal der forstås det mest omfattende system av meningsbåret kommunikation» (Luhmann, 1995, p. 107).* Denne kommunikasjonen iakttas av psykiske systemer, og hvordan dette fremstår avhenger således av bevissthetens iakttakelsesskjema. I så måte kunne det være fristende å plassere Luhmann i kategorien *idealistisk* (relativistisk) ontologi. Samtidig har vi sett at det ikke er tankene som kommuniserer, de er snarere kun en forutsetning for kommunikasjon. Kommunikasjonen fremstår derfor som en ytre utilgjengelig realitet for bevisstheten, altså som dets omverden. Som en konsekvens «*...har den erkendende bevidsthet, ikke direkte adgang til realiteten udenfor den selv» (Fryd, 2013, p. 198).* Vi beveger oss med andre ord et sted mellom idealisme og realisme. Menneskets psykiske system består av tanker og samfunnet av kommunikasjon, og til grunn for dette ligger altså differensen system/omverden. Det ontologiske utgangspunktet om hva som er det værende blir derfor et spørsmål om *distinksjoner*. Luhmanns operative differensieringslogikk er tema for neste avsnitt.

2.5.2 Systemers erkjennelse og andre ordens iakttakelse

Med bakgrunn i avsnittet om epistemologisk konstruktivisme vet vi nå at iakttakelse bestemmes ved å trekke en distinksjon. «*Systemteoretisk kan erkendelsesproblemet beskrives som et spørsmål om, hvordan et system kan iagttage sin omverden. Det kan det kun i kraft af en operation, der sætter en distinktion» (Andersen, 2005, p. 50).* Følgelig resulterer erkjennelse fra iakttakelser som igjen kan benyttes av et system. I et systemteoretisk perspektiv må systemers epistemologi forstås generelt, hvorpå dette prinsippet derfor gjelder for alle systemer. Det er i så måte ikke kun menneskets bevissthetssystem som erkjenner, men

også kommunikasjonssystemer. Både psykiske og sosiale systemer må altså trekke en distinksjon dersom de vil iaktta noe utenfor seg selv (Andersen, 2005). Før å forstå dette kan vi igjen henvende oss til Spencer-Browns formkalkyle. Figur 2 nedenfor viser hvordan denne kan benyttes for å illustrere hvordan et system skiller mellom seg selv og omverden.

Figur 2. Spencer-Browns formkalkyle illustrert som enheten av en forskjell (Fryd, 2013, p. 202).

Ut fra tegnet forstår vi at et system er en differensiert form med to sider. Formens innside viser til selve systemet og formens utside til dets omverden. Omverden virker derfor konstituerende for systemet, og er følgelig like viktig som systemet selv. Enheten av denne distinksjonen utgjør formens helhet (Fryd, 2013). Man kan også si at formen utgjør et begrep, eksempelvis 'vitenskap' eller 'politikk'. Således vil den distinksjonen (begrepet) iakttakelsen benytte seg av beskrive noe som enten tilhører systemet eller dets omverden. Alle systemer iakttar omverdenen ved å trekke egne distinksjoner, og med ulike distinksjoner eller begreper forstår derfor systemene virkeligheten på hver sin måte.

Ved å trekke egne distinksjoner kan systemene skille sine operasjoner fra omverdenen, og derfor differensiere seg selv fra operasjoner tilhørende andre systemer. «*Erkendelse bliver derfor en ren systemintern konstruktion. Det konstruktivistiske består i, at alt, hvad der produceres eller reproduceres som erkendelse, skal føres tilbage til skelnen mellem skel i systemet, og der findes i omverdenen ingen korrelater til denne skelnen*» (Andersen, 2005, p. 51). Således kan man si at systemenes erkjennelse selv konstruerer sin erkjennelse. Ved at et system trekker egne distinksjoner kan det, som nevnt, derfor også iaktta andre iakttakende systemer. Det oppstår altså en *andre ordens iakttakelse*. Nettopp fordi en andre ordens iakttaker observerer andre iakttakere kan de dermed også lære av sine observasjoner, blant

annet det at de som iakttakere selv blir iakttatt (Rasmussen, 2003). De lærer derfor samtidig at hvordan de blir iakttatt avhenger av 'øyet som ser', altså de begrepene systemene anvender for sin iakttakelse, og at hvordan realiteten fremstår avhenger av det respektive systems distinksjoner:

«Annenordens observasjoner trer inn når man reflekterer over at man betrakter et annet system som observatør. Det betyr at det alltid finnes andre måter å observere på. Spørsmålet i annenordens observasjoner, og i teorien om sosiale systemer, er ikke bare hva man observerer, men hvordan» (Rasmussen, 2003, p. 39).

Luhmann viser her til begrepet om *re-entry* for å beskrive en refleksiv iakttakelsesoperasjon. En slik operasjonen beskriver først *hva* som observeres, for å så refleksivt iakttå en *forståelse for hva* som observeres. Således blir både første og andre ordens observasjon integrert i en rekursiv iakttakelsesoperasjon (Fryd, 2013). Dette kommer jeg tilbake til i neste kapittel.

Kapittel 3 – Teoretisk grunnriss og begrepsavklaring

Som sosiolog jobber Luhmann innenfor den store teoretiske tradisjonen. Det handler ikke her om å skulle foreta empiriske undersøkelser av samfunnsmessige fenomener, men heller beskjeftige seg med å utvikle begreper som kan beskrive det moderne samfunnet (Thyssen, 1997). I verket *Sosiale systemer* kan man lese at «...en orientering mod teoretiske diskussjoner, der gennem fortolkninger af klassikerne hænger fast i fortiden» (Luhmann, 2000, p. 11). En allmenn teori om det moderne samfunnet må ifølge Luhmann inneha en *universell* karakter. Med universell menes ikke at teorien hevder å kunne tilby en sannhet som utelukker alle andre teorier, men det impliserer snarere en universell forståelse av et gjenstandsområde. Den skal beskjeftige seg med alt det sosiale og ikke kun enkelte deler eller utsnitt (Reese-Schäfer, 2009). En slik teori skal ikke bare kunne levere en beskrivelse og forklaring på sosiale hendelser og fenomener innenfor sitt respektive område, men også evne å inkludere andre teoretiske perspektiver som forsøker å beskrive og forklare det samme fenomenet. En universell teori er derfor samtidig en teori som tilkjenner gir samfunnet som et 'selvbeskrivende' system (Luhmann, 2000). Dette tilsier at teorien må innbefatte «...såvel sig selv som andre teorier ud fra en betragtning om, at de kan betragtes som samfundets forskelligartede forsøg på at beskrive sig selv» (Luhmann, 2000, p. 13). Således har denne formen for teori et selvreferensielt forhold til sitt eget gjenstandsområde, sosiologifaget. Teorien deltar og velger ikke kun ut hva som er representativt for sosiologiens fagområde og som den konstitueres ut ifra, den fremtrer samtidig også som en av sine egne gjenstander (Bakken & Wiik, 2013, p. 14). Fordi en sosiologisk teori som skal beskrive det moderne samfunnets kompleksitet samtidig er en del av samfunnet, må den også kunne stille krav til en høy grad av egen kompleksitet. Den må derfor kunne reflektere rundt kompleksitet, det vil si være innebygd med et begrep om kompleksitet (Luhmann, 2000). Følgelig må en slik teori inneha en «...begrepslig kompleksitet som reflekterer seg selv» (Venneslan, 2013, p. 45). I et systemteoretisk perspektiv blir altså selvreferanse og refleksjon viktige stikkord.

Jeg skal i dette kapittelet redegjøre for de viktigste begrepene ved systemteorien, der den følgende presentasjonen vil fremlegge ulike sider ved teorien på en måte og i en rekkefølge som er hensiktsmessig for å kunne besvare oppgavens problemstillinger. Kapittelet gjennomgår først noen grunnleggende begreper, for så og mer inngående belyse forholdet mellom sosiale og psykiske systemer. Herunder vil det redegjøres for *strukturelle koblinger*

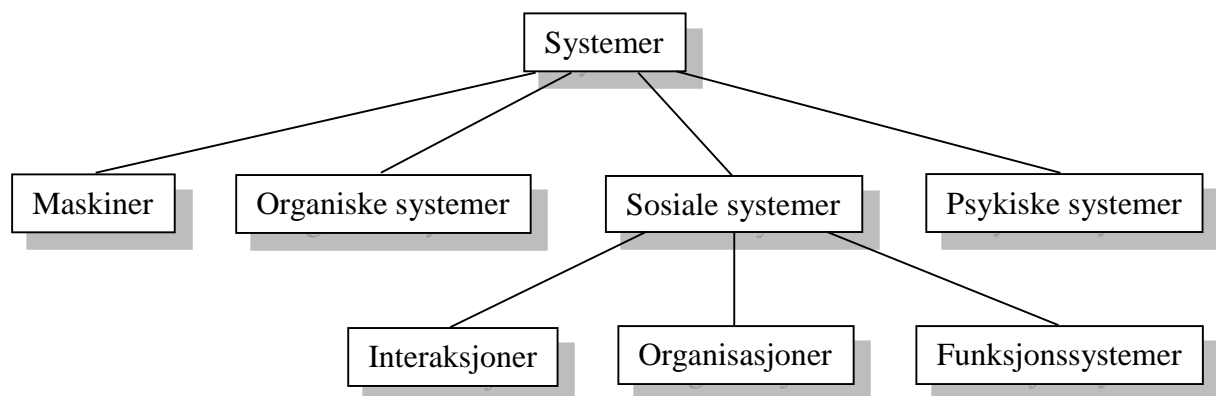
og *interpenetrasjon*, samt Luhmanns respesifisering av begrepet *person*. Avslutningsvis tar kapitlet for seg *inklusions-* og *eksklusjonsmekanismene*. Felles for disse begrepene er at de utgår fra den grunnleggende differensen system/omverden. Det fremstår derfor som naturlig å starte her.

3.1 System/omverden – grunnlag for systemdannelse

Som vi har sett refererer ikke systemteori til væren, men til distinksjoner. For at noe skal kunne beskrives må man derfor starte med en forskjell, og for Luhmann er dette forskjellen mellom system og omverden (Reese-Schäfer, 2009). Til og med det værende, det vil si det som iakttas som virkelig, er i seg selv en forskjell fordi det innbefatter en antakelse om det værende og ikke værende. Forskjellen mellom system og omverden krever med andre ord en iakttakelse som igjen forutsetter systemer som kan bearbeide informasjon. «*Også en iagttager af systemer må selv være et system for at kunne iagttage*» (Thyssen, 1997, p. 16). Et system må derfor kunne skille mellom seg selv og sin omverden, og der distinksjonen hviler på systemets egne operasjoner. Det er således systemets egen oppgave å opprettholde det skillet som konstituerer grensen mellom seg selv og sin omverden (Aakvaag, 2008). Ved at systemene iakttar sine egne grenser (selvreferanse) kan de dermed utdifferensiere seg selv fra sin omverden, som innbefatter andre systemer (fremmedreferanse). «*For Luhmann er et system således en hvilken som helst avgrensbar enhet som eksisterer i kraft av å trekke og opprettholde en grense mellom seg selv og omverdenen*» (Aakvaag, 2008, p. 231). Iakttakelse bidrar således til å konstituere systemer samtidig som iakttakelse også er avhengig av systemer. På denne måten står iakttakelse og system i et gjensidig avhengighetsforhold til hverandre. Verden i sin helhet er et 'grensebegrep' som tilsammen utgjør system og omverden og som ikke kan tilbakevises, nettopp fordi en slik tilbakevisning finner sted i selve verden (Thyssen, 1997). Verden er følgelig den enheten av differensen mellom system og omverden som ikke kan iakttas.

Systemdannelser avhenger altså av en iakttakelse av distinksjoner, og der systemets forhold til omverden virker konstituerende for selve systemdannelsen. Omverden er derfor et like viktig aspekt for systemenes konstitusjon og opprettholdelse som systemet selv. Fordi systemene er selvreferensielle fremtrer derfor omverden som en forutsetning for systemenes identitet, der identitet i et systemteoretisk perspektiv igjen hviler på distinksjoner. Omverden medvirker til systemenes opprettholdelse fordi systemene også opptrer på en *temporaliserende* måte. Med

dette menes at de hendelser som finner sted i et system opphører og etterfølges av nye hendelser, og produseres og reproduseres kun ved hjelp av den grensen som skiller systemet fra dets omverden (Luhmann, 2000). En hendelse som inntreffer tilhører alltid et system og er derfor samtidig en hendelse som inntreffer i andre systemers omverden. Enhver avgjørelse som treffes i et system krever en *reduksjon av kompleksitet*, der en iakttakelse av en avgjørelse derfor krever en systemreferanse. På denne måten skjer det alltid en endring i andre systemers omverden når det inntreffer en endring i et eller flere systemer. En økning i kompleksitet i et system øker kompleksiteten i andre systemers omverden (Ibid.). Luhmann viser til at det finnes ulike typer av adskilte systemer (se figur 3). For oversiktens skyld er systemene i modellen nedenfor strukturert hierarkisk, men systemteoretisk skal disse forstås som sideordnede og likestilte. De har således en horisontal forankring.

Figur 3. Oversikt over systemene (Luhmann, 2000, p. 37).

Som figuren over viser finnes det i alt fire hovedtyper av systemer: Maskiner, organiske systemer, psykiske systemer og sosiale systemer. Maskiner og organismer er fysiske systemer. Eksempelvis er organiske systemer celler, hjerner eller kropper. Sosiale systemer er kommunikasjonssystemer mens psykiske systemer representerer den menneskelige bevisstheten. Videre fremkommer det tre ulike typer av sosiale systemer: Interaksjonssystemer, organisasjonssystemer og funksjonssystemer. Interaksjonssystemer innbefatter alle mindre ansikt-til-ansikt-interaksjoner og har således liten spennvidde hva gjelder utstrekning i tid og rom, og bygger på differensen nærvær/fravær. Organisasjonssystemer er sosiale systemer med en større utstrekning i tid og rom som innehar formelle fastsatte regler, prosedyrer og målsettinger de skal realisere (Aakvaag, 2008). Organisasjoner opererer ut ifra

differensen inklusjon/eksklusjon og forutsetter således medlemskap, der individene innehar definerte og operative roller internt i organisasjonen. I den grad man kan snakke om en organisasjon må det derfor avgjøres om en person er medlem eller ikke (Rasmussen, 2003). Funksjonssystemene består av samfunnets mange utdifferensierte institusjoner som blant annet økonomi, politikk, utdanning, helse, rettsvesen og massemedier, og som hver for seg virker innenfor et *symbolsk generalisert medium* ut ifra sin egen logikk og med henblikk på sin egen funksjon for samfunnet som helhet. Således er det moderne samfunnet *funksjonelt differensiert*. Funksjonssystemene opererer med distinksjoner av binære koder for tilslutning eller avvisning av kommunikasjon og refererer således også til begrepene inklusjon/eksklusjon (Rasmussen, 2003; Thyssen, 1997). Både organisasjoner så vel som funksjonssystemene virker i kraft av et *program*. Programmene representerer og setter opp forventninger og beslutninger på bakgrunn av de utfordringer og begrensninger som foreligger innenfor hvert av systemene (Jönhill, 1995; Luhmann, 2000). Eksempelvis har økonomien priser og budsjett som program, retten har lover og rettsnormer, og politikken har partiprogrammer.

Både sosiale og psykiske systemer utgjør, som påpekt tidligere, omverdener for hverandre og begge disse opererer innenfor et medium av *mening*. Luhmann beskriver her et medium som «...en sammenheng af løse koblinger, som kan fæstes og tage form» (Thyssen, 1997, p. 26). Derfor må verken sosiale eller psykiske systemer forstås som fysiske realiteter, men som konstituerende grenser for produksjon av mening (Hagen, 2006). Eksempelvis betyr dette at selv om man går inn i en butikk (en fysisk størrelse) der varer selges er man ikke dermed tilsluttet økonomien som sosialt system. En tilslutning og inklusjon oppstår først ved kjøp (eller salg) av en vare. Det forekommer da et moment av kommunikasjon gjennom økonomiens medium, penger, og der man har foretatt et valg mellom distinksjonen betale/ikke betale. Som kunde inngår man da som en *person* i et system, en kommunikasjonspart som tilfører en hendelse som produserer mening internt for det økonomiske systemet og som dermed bidrar til systemets reproduksjon og opprettholdelse. Begrepet mening innehar således et særstilt produktivt aspekt fordi det viser til hvordan det er mulig for sosiale og psykiske systemer og gjensidig, med Luhmanns begrep *interpenetrasjon*, 'gjennomtrengende' hverandre (Reese-Schäfer, 2009). Følgelig beskriver ikke meningsbegrepet kun hvordan kommunikasjonsprosesser fremtrer som selvstendige utviklingsforløp innenfor de respektive systemene, men fremstiller samtidig også hvordan en tilbakeføring av

kommunikasjon til bevisstheten er mulig. Mer om dette følger i avsnittene om strukturell kobling og interpenetrasjon.

I henhold til oppgavens tema og problemstillinger er det følgelig psykiske og sosiale systemer samt forholdet mellom disse som er av relevans, og skal derfor utdypes senere i dette kapitlet. Jeg vil i første omgang først redegjøre for enkelte andre kjernebegreper som springer ut fra differensen system/omverden. Jeg velger å inkludere en gjennomgang av disse fordi de er viktige for forståelsen av det systemteoretiske utgangspunktet og er således også sentrale i Luhmanns rasjonale. Dette vedrører *dobbelt kontingens*, *reduksjon av kompleksitet*, *mening og seleksjon*, og *autopoiesis*.

3.1.1 Dobbelt kontingens og reduksjon av kompleksitet

«Kontingens betyder fravær af umulighed og fravær af nødvendighed. Det betyder med andre ord alternativer» (Thyssen, 1997, p. 19). Således betegner begrepet noe som er gitt, eksempelvis i form av en erfaring eller forventning, men med henblikk på at noe annet er mulig og at dette 'noe' kunne vært annerledes (Luhmann, 2000). Begrepet *dobbelt kontingens* vedrører et av sosiologiens grunnleggende spørsmål og er noe som i særlig grad interesserte Parsons. Spørsmålet er følgende: *Hvordan er sosial orden mulig?* Utfordringen med dobbelt kontingens refererer gjerne til en situasjon der to eller flere psykiske systemer møtes og skal prøve å forstå og handle i forhold til hverandre, men der ingen av dem kan forutsi eller har kjennskap til den andres intensjoner eller forventninger (Bakken & Wiik, 2013; Hagen, 2006). En slik situasjon medvirker til og skaper usikkerhet fordi den er uavklart samtidig som den åpner opp for gjensidige 'forventninger om forventninger'. Jeg kan ha en forventning om andres forventninger som jeg så prøver å forstå og handle ut ifra. Mine tolkninger springer dermed ut ifra hva jeg tror at du tror. Det samme gjelder for deg, som følgelig handler ut ifra hva du tror at jeg tror at du tror, osv. Dermed blir jeg, *ego*, til et *alter ego* fordi jeg handler ut ifra de forventningene som alter forteller ego (Bakken & Wiik, 2013). «*Problemet med den dobbelte kontingens oppstår, når ego gjør sin handling afhængig af alters reaktioner og alter gjør sine reaktioner afhængige af egos handling*» (Hagen, 2007, p. 402).

Dette medfører en situasjon der økende grad av kompleksitet og usikkerhet bidrar til at kommunikasjon fremstår som usannsynlig, som igjen legger en begrensning for selve interaksjonsforløpet (Bakken & Wiik, 2013; Hagen, 2007). Enhver sosial samhandlings-

situasjon fremstår derfor som 'ugjennomsiktig' for deltakerne, og der en full oversikt i så måte ikke er mulig. Dette kan forklares med utgangspunkt i både psykiske og sosiale systemer. Begge disse opererer, som allerede påpekt, innenfor mediet mening og fremstår derfor som kompleksitetsgenererende systemer. Bevisstheten frembringer flere tanker og følelser enn den kan gi uttrykk for, samtidig som sosiale systemer står over flere kommunikasjonsmuligheter enn de evner å iverksette. En hvilken som helst samhandlings-situasjon innehar således alltid en 'dobbel kompleksitet' (Hagen, 2006). Både psykiske og sosiale systemer er selvreferensielle og konstituerer seg selv i forhold til sine omverdener, der tanker og kommunikasjon utgjør fremmedreferanser for hverandre. Det melder seg derfor et spørsmål om hvordan to eller flere bevisstheter i det hele tatt kan forstå hverandre. Med den nevnte definisjonen av dobbelt kontingens i mente foreslår Hagen (2006, p. 71) at løsningen ligger i en sosial systemdannelse: «*Sosiale systemer gjør samhandling mulig fordi de etablerer sosial struktur, som omverden for individer, slik at disse kan fortolke hverandres utsagn og handlinger*». En slik systemdannelse bidrar med dette til å redusere kompleksiteten, og dermed usikkerhet fordi det skapes en relasjon mellom partene som individene nå kan iaktta både sin egen og de andres adferd i forhold til (Hagen, 2006). Fordi sosiale systemer utelukkende består av kommunikasjon må den meningen som skal forstås forankres i selve kommunikasjonsprosessen, mens oppgaven med å forstå meningen overlates til de psykiske systemene.

Kort oppsummert innebærer altså kompleksitet, i et systemteoretisk perspektiv, at det finnes flere muligheter enn hva som lar seg realisere på et gitt tidspunkt. For et system betyr dette at det må foreta *seleksjoner* for å kunne redusere den kompleksiteten det står overfor. Seleksjon er tett knyttet opp mot meningsbegrepet og er følgelig tema for neste avsnitt.

3.1.2 Mening og seleksjon

I systemteorien er mening et av de mest grunnleggende begrepene. Frem til nå har jeg kun beskrevet mening som et medium psykiske og sosiale systemer opererer innenfor, men uten å utdype begrepet ytterligere. Før jeg går nærmere inn på disse systemene kan det derfor være nødvendig å kikke nøyere på dette begrepet. I tradisjonell forstand skiller man gjerne mening fra det meningsløse der meningsløshet knyttes opp mot verditap eller verdiløshet. I et systemteoretisk perspektiv er dette imidlertid en utilstrekkelig tolkning av meningsbegrepet. Det at noe er meningsløst kan nemlig også utgjøre en mening og tilfaller derfor menings siden

ved differensen mening/meningsløshet (Hagen, 2006). Eksempelvis vil ikke en fransk restaurantmeny kunne gi en oversikt over hva som tilbys dersom man ikke forstår fransk, og fremstår derfor også som ganske intetsigende. Men helt meningsløs er den likevel ikke fordi den gir mening som indikasjon på at det serveres mat, og at det kan velges ut ifra flere ulike retter. Overført på distinksjonen system/omverden betyr dette at et system ikke kan stille seg helt likegyldig eller uvitende til hva som skjer i sin omverden, selv om omverden (andre systemer) arbeider innenfor andre meningsmedier- eller dimensjoner enn det systemet selv opererer innenfor (Thyssen, 1997). Omverden er tross alt, som vi husker, et like viktig aspekt for hvordan et system konstituerer seg som selve systemet. Luhmann (2000) påpeker imidlertid at det selvsagt forekommer forhold uten mening, fordi å avskrive det meningsløse ville brutt med systemteoriens betingelser for å kunne analysere meningsbegrepet og derfor med selve distinksjonen mening/meningsløshet.

«Mening forklares systemteoretisk som forskjellen mellom aktualitet og mulighet»

(Rasmussen, 2003, p. 59). Opplevelsen av mening kan kun erfares når den fremkommer som kontrast til en annen mening. Mening er derfor noe som oppstår ved at den tilføres en 'form' som differensierer den fra alt annet, og utgjør således en konkret retning og innehar en bestemt oppmerksomhet. Dette konstituerer en prosess som fremmer valgmuligheter ut fra hva som er mulig og som kan aktualiseres, og som følgelig kan fornye og videreføre meningen (Rasmussen, 2003). Mening er avgjørende for reduksjon av kompleksitet fordi den foretar *seleksjoner*. Dette gjelder, som omtalt, for psykiske så vel som for sosiale systemer. Både den menneskelige bevisstheten og kommunikasjonssystemer står overfor flere muligheter enn de klarer å 'fordøye' på en og samme gang og må derfor være selektive i sine utvelgelser. Opplevelse av mening utgjør følgelig en slik seleksjonsmekanisme der avgjørelser hviler på en begrensning av hva som er mulig (Bakken & Wiik, 2013). Forstått på denne måten kan man si at «...*mening er løpende aktualisering av muligheter til å redusere kompleksitet*» (Bakken & Wiik, 2013, p. 42). Således blir opplevelse en prosess av seleksjoner som underbygges av kriterier for mening. Dette betyr ikke at det som velges bort forsvinner, men heller at det forblir som noe ubestemt (Reese-Schäfer, 2009). Dermed kan dette gjenvelges gjennom nye seleksjoner dersom kriteriene for mening endrer seg.

Både psykiske og sosiale systemer er således underlagt en 'meningstvang', der kompleksitet fremprovoserer seleksjoner som så konstituerer mening. Enten det er snakk om tanker eller kommunikasjon må noe velges på bekostning av noe annet slik at kompleksiteten kan

reduseres. Dermed fremtrer det også et utgangspunkt for nye mulighetsbetingelser på bakgrunn av foretatte valg. Bevisstheten fremkaller nye tanker som tilpasses allerede eksisterende tankemønstre og sosiale systemer kan produsere videre kommunikasjon basert på foregående kommunikasjon (Hagen, 2006). I kraft av å være slike 'selvreproduserende' meningssystemer må disse inneha egne operasjoner som kan aktivere sine egne indre elementer, tanker og kommunikasjon, og der systemene ikke skiller sine egne elementer fra sine interne operasjoner (Luhmann, 1990, 1997). I så måte fremtrer psykiske og sosiale systemer som *selvreferensielle operasjonelt lukkede systemer* i hverandres omverdener. Neste avsnitt omhandler dette og tar derfor for seg begrepet om *autopoiesis*.

3.1.3 Autopoiesis – selvreferanse og operasjonell lukning

Autopoiesis er et begrep Luhmann låner fra en annen fagdisiplin, nemlig biologien, og ble opprinnelig utviklet av chilenske Humberto Maturana og Francisco Varela i et forsøk på å forstå og illustrere organisk liv (Thyssen, 1997). Begrepet refererer til greske *autos* (selv) og *poiesis* (skapelse). Knyttet disse sammen får man dermed 'selvskapelse'. Dette er imidlertid noe misvisende fordi begrepet ikke henviser til noe som skaper seg selv ut fra ingenting. Autopoiesis refererer mer spesifikt til et system som ut ifra egne prosesser og strukturer er innrettet mot sin egen frembringelse. Et slikt system kan eksempelvis være en celle som ut fra sine egne 'arbeidsdelte' bestanddeler (molekyler) selv produserer det den består av, og der produksjonsnettverket disse utgjør er adskilt fra omgivelsene ved en grense (cellemembranen) (Reese-Schäfer, 2009). Dynamikken som skjer i et autopoietisk system foregår som en rekursiv prosess i et nettverk mellom systemets egne bestanddeler hvorpå nye bestanddeler skapes. Systemet refererer altså til seg selv når det frembringer sine elementer (Thyssen, 1997). Slike selvreproduserende systemer kan la seg påvirke eller 'forstyrre' av sine omgivelser, men hvordan dette fremkommer avhenger av systemenes egne interne strukturer.

Luhmann utvikler en teori om autopoietiske selvreferensielle systemer som vedrører både organiske, psykiske og sosiale systemer. Maskiner er ikke autopoietiske da de ikke er innrettet mot konstituering og opprettholdelse av sine egne operasjoner, men snarere mot å skulle frembringe noe, gjerne et produkt (Reese-Schäfer, 2009). Organiske systemer opererer i mediet 'liv'. Eksempelvis er kroppen avhengig av sin egen reproduksjon (autopoiese) for å opprettholde seg selv som levende. Psykiske systemer opprettholdes ved at bevisstheten sanser mulige sammenhenger i omverden og på bakgrunn av dette reproduserer tanker og

følelser, og sosiale systemer forutsetter en fortsettelse av kommunikasjonsforløp (Thyssen, 1997). Bryter disse prosessene sammen opphører systemene å eksistere. For at et system skal kunne reprodusere sine bestanddeler må det både kunne indikere seg selv og sine egne operasjoner, å samtidig kunne skille disse fra sin omverden. Det må altså også kunne reprodusere det skillet som avgrenser systemet fra sin omverden (Rasmussen, 2003). Autopoietiske systemer er derfor lukkede systemer. «*Et autopoietisk system henviser uundgåelig til sig selv, når det skal vælge elementer og tilstande. Det er stort set indifferent over for omverden og i øvrigt aldrig i kontakt med den*» (Thyssen, 1997, p. 30). Med dette menes at de operasjoner og hendelser som forekommer og bidrar til systemets selvorganisering og fortsettelse er utilgjengelige for andre systemer. Systemene har således ingen kontakt med sin omverden og det foreligger heller ingen overlapping mellom de respektive systemene (Luhmann, 1990; Thyssen, 1997). Bevisstheten kan eksempelvis ikke gjenspeiles på en konkret måte i kommunikasjonen. Og motsatt, for kommunikasjonen er bevisstheten utilgjengelig i den forstand at den aldri kan beskrive eller 'lese' tanker. Konkrete tanker lar seg heller ikke identifisere med prosesser i det organiske systemet, eksempelvis i hjernen.

For meningssystemene, det vil si psykiske og sosiale systemer, hviler begrepet *operasjonell lukning* på selvreferanse som *refleksjon*. Refleksjon er derfor en type selvreferanse som baserer seg på den forskjellen som avgrenser system og omverden, og som gjeninnføres i selve systemet. Luhmann kaller dette *re-entry* (gjeninntreden), et begrep han låner av Spencer-Brown. Ved at systemet 'kopierer' den enheten som differensierer dets selvreferanse og fremmedreferanse, kan det iakttas sin omverden samtidig som det også beskriver seg selv. Gjennom denne beskrivelsen kan systemet følgelig innordne sine egne operasjoner i forhold til omverden (Rasmussen, 2003). En slik 'systemisk refleksjon' fremhever dermed et forhold der fremmedreferanse fremstår som systemets egen interne observasjon av omverden. I denne forbindelsen spesifiserer imidlertid Thyssen (1997, p. 30) at «*...hvad der kan iagttages afhænger af hvilken forskel som bruges til at iagttage og på hvilke frekvenser iagttageren er modtagelig*». Fordi systemets observasjon av omverden referer til dets interne operasjoner kan det heller ikke oppnå direkte tilgang til den 'virkelige virkeligheten'.

Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet virker disse systemene innenfor temporaliserende grenser, og deres reproduksjon av egne bestanddeler er således underlagt en tidsdimensjon. Som autopoietiske produserer psykiske og sosiale systemer spesifikke momenter av elementer/hendelser, henholdsvis i form av tanker og kommunikasjon, som forsvinner like

fort som de oppstår (Luhmann, 1990). Systemenes bestanddeler fremstår derfor som ustabile i sin væremåte, og det forutsettes at nye elementer kan avløse foregående for at systemene skal vedvare. Det at systemets bestanddeler er ustabile tilsier imidlertid ikke det samme som at systemet selv er ustabil. Det er snarere slik at bestanddelenes dynamiske karakter er en forutsetning for systemets opprettholdelse (Thyssen, 1997). Autopoietiske systemer fremtrer i kraft av en fortid som er forsvunnet og en fremtid som ikke har eksistert. Således er de alltid systemer i nåtiden.

3.2 Sosiale systemer og kommunikasjon

Utgangspunktet for systemdannelser skal nå være satt og leseren har forhåpentligvis fått en tilstrekkelig forståelse om dette gjennom begrepene presentert i de foregående avsnittene. Et sentralt begrep har imidlertid vært brukt hyppig uten å vies en nærmere oppmerksomhet, nemlig *kommunikasjon*. Dette avsnittet skal redegjøre for begrepet slik det forstås i et systemteoretisk perspektiv og samtidig plassere det i en systemsammenheng. Altså som handlingskommunikasjon i sosiale systemer.

Systemteorien er først og fremst en kommunikasjonsteori, det vil si en teori som forsøker å beskrive samfunnet basert på kommunikasjon. Samfunnet består av sosiale systemer og sosiale systemer er kommunikasjonssystemer. Således er det mest grunnleggende elementet i alle sosiale systemer kommunikasjonssystemer, eller flyktige hendelser forstått som kommunikasjonssekvenser (Rasmussen, 2003). Slike kommunikasjonssekvenser er ifølge Bakken og Wiik (2013) ikke en konsekvens av menneskets handlinger, men skal forstås som et produkt av og et fabrikat innenfor sosiale systemer. Kommunikasjon henviser derfor til ulike sider av sosiale prosesser innenfor disse systemene. Følgelig kjennetegnes sosiale systemer ved at de i en tilbakevendende prosess, i sin autopoiese, stadig knytter an til nye sekvenser av kommunikasjon, og der dette skjer selektivt og operasjonelt internt i de respektive systemene. Kommunikasjonen er selektiv i den forstand at den differensierer seg med henhold til ulike former for kommunikasjonslogikk. Ulike kommunikasjonsmedier opererer innenfor ulike systemer. Eksempelvis vedtar det politiske systemet lover og regler (i stortinget) gjennom mediet *makt*. Men det kan ikke selv håndheve disse, den oppgaven faller på rettssystemet som arbeider innenfor et annet kommunikasjonsmedium, *lov*, og befinner seg altså i politikken omverden.

Kommunikasjonssekvenser er for Luhmann en sammensatt syntese bestående av tre ulike distinksjoner, eller seleksjoner: *informasjon, meddelelse og forståelse*. Ordet 'seleksjon' brukes her for å fremheve en distanse til kommunikasjonsbegrepet slik det brukes i den handlingsteoretiske tradisjonen, der kommunikasjon oppfattes i form av å være informasjon som overføres mellom handlende individer (Hagen, 2006; Rasmussen, 2003). Dette er en uhensiktsmessig fremstilling av kommunikasjonsbegrepet fordi seleksjonen av den meningen som foreligger i informasjonen ikke kan overføres direkte fra et psykisk system til et annet, altså mellom to bevisstheter (Hagen, 2006). Således er ikke kommunikasjon et resultat av mennesker som samhandler, men handling er snarere en forutsetning for kommunikasjon og kommunikasjon en forutsetning for handling (Rasmussen, 2003). Det er ikke uten videre gitt hvorvidt en tilbakeføring av meddelelser vedrører en hvilken som helst handling eller handling som kommunikasjon. «*Det kan alltid diskuteres om en meddelelse skal tillegges en ansvarlig aktør eller er en tilstand eller opplevelse uten opphav*» (Rasmussen, 2003, p. 70). Det viktige er at selve meddelelsen oppfattes som en kommunikativ handling, hvorpå handlingen bidrar som et ledd (en hendelse) i kommunikasjonens autopoiesis og videre opprettholdelse (Luhmann, 2000). Det er altså ikke individets handlinger, men kommunikasjonens hendelsesforløp som betegner det sosiale. Disse varierer over tid, rom og i henhold til normer. Følgelig kan heller ikke det sosiale reduseres til individet, men må i stedet tilskrives kommunikasjonen og hvordan denne utvikler seg (Rasmussen, 2003). Individet står i sin tur fritt til å velge handling mellom å tilslutte seg eller avvise ulike kommunikasjonstilbud, noe som samtidig gjør det mulig å iaktta kommunikasjonen.

Kommunikasjon er kun mulig når seleksjonen av informasjon og seleksjonen av meddelelse blir selektivt forstått (eventuelt misforstått). Kommunikasjonens erkjennelsesmessige aspekt ligger derfor i en selektiv forståelse av differensen mellom kommunikasjonens informasjonsverdi og årsaken til at denne informasjonen meddeles (Luhmann, 2013b). Alle de tre seleksjonene må inntreffe for at man kan snakke om kommunikasjon, og dersom dette er tilfelle gis det sosiale systemet mulighet til å fortsette sin autopoiesis. Således kan man si at kommunikasjonen «*...kontrollerer sig selv ved at referere til seg selv*» (Hagen, 2007, p. 401). Kommunikasjon er således ikke en budbringer mellom bevissthetenes forståelsesgrunnlag, men bekrefter snarere forståelsen i selve kommunikasjonsforløpet. Differensen mellom selektert informasjon og selektert meddelelse gir uttrykk for at kommunikasjon ikke nødvendigvis må være verken riktig eller komplett, ei heller forståelig for å bli forstått. Det holder med å kunne skille mellom informasjonen og meddelelsen, og ut fra denne differensen

kunne trekke ut en mening. Denne meningen blir så gjenstand for forståelse, eller en forståelse av noe man ikke har forstått (Rasmussen, 2003). Forståelse må imidlertid ikke bindes fast til handlinger fordi kommunikasjonen alltid er åpen og tilbyr derfor et kontinuerlig valg av tilslutning eller avvisning. Et kommunikasjonstilbud kan følgelig velges bort selv om det er forstått (Hagen, 2007). Når sosiale systemer 'forstår' foretar de distinksjoner, eksempelvis som mindre interaksjonssystemer der skillet går mellom 'oss og dere', og som vi vet er det gjennom systemenes evne til å differensiere og avgrense seg fra sin omverden at de reproduseres.

Både mindre og tettere interaksjonssystemer så vel som de utdifferensierte samfunns-systemene knytter an til denne forståelsen av kommunikasjonsbegrepet. Som vi har sett arbeider, eller opererer, kommunikasjonen innenfor et medium. Kommunikasjonsmediene muliggjør og former kommunikasjonen ved bestemte distinksjoner av koder, og Luhmann (2013b) skiller her mellom tre overordnede hovedtyper av slike medier: *språket*, *utbredelsesmedier* og *symbolsk generaliserte medier*. *Språket* er et medium som knytter an tanker og følelser til kommunikasjonen. Den mest elementære formen for kommunikasjon formidles gjennom talespråket og symboliseres med lydsignaler dersom to eller flere individer befinner seg i hverandres nærvær, altså som interaksjonssystem. Men språket som medium kan også gjøre seg gjeldende selv om de som inngår i kommunikasjonen er utenfor hverandres fysiske rekkevidde, eksempelvis som kommunikasjon over internett eller som brevveksling uttrykt i skriftform. Endelig kan også språket formidle kommunikasjon på en ikke-verbal måte, for eksempel i form av å riste på hodet, blunke eller smile (Rasmussen, 2003). *Utbredelsesmediene* bidrar til at den selekterte informasjonen som foreligger i kommunikasjonen kan sirkuleres på en lettere måte. Slike medier fremtrer i teknisk form, eksempelvis som aviser eller TV og radio. Også internett er et slikt medium fordi informasjon kan velges, lagres og spres på en utstrakt måte og med et stort omfang i tid og rom (ibid.). *Symbolsk generaliserte medier* er kommunikasjonsmedier som i en utviklingsprosess, hvorpå en økning i kommunikasjonssjanser har bidratt til systemdannelser, fremkaller en utdifferensiering av det moderne samfunnets institusjoner som eksempelvis økonomien, politikken, familien, religion og rettsvesen. Med utviklingen av denne typen kommunikasjonsmedier fremhever Luhmann derfor at:

«Symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier oppstår først når utbredelsesteknikken muliggjør overskridelsen av grensene for interaksjonssystemet blant tilstedeværende og

dermed fastleggelsen av informasjon også for et ukjent antall ikke-tilstedeværende og for ennå ikke helt kjente situasjoner» (Luhmann, 2013b, p. 160).

Slike medier er blant annet *penger, makt, kjærlighet, tro og lov*, og med påfølgende distinksjoner av kommunikasjonskoder: *betale/ikke betale, regjering/opposisjon, elsket/ikke elsket, immanens/transcendens* og *lovlig/ulovlig* (Hagen, 2006). Samfunnets funksjons-systemer er altså oppstått og opprettholdes i kraft av den funksjonen de har for samfunnet som helhet, og gjennom den ytelsen individene oppnår gjennom inklusjon og kommunikativ tilslutning til de respektive systemene. Jeg skal ikke her gå ytterligere inn på de forskjellige samfunnssystemene da dette ikke er hensiktsmessig for oppgavens problemstillinger, men heller se nærmere på forholdet mellom bevisstheten og kommunikasjon. Poenget her er først og fremst å vise til det generelle om sosiale systemers virkemåte og hvordan systemteoriens begrep om handling og kommunikasjon her fremholdes.

3.3 Psykiske systemer og bevissthetens delaktighet

Tanken om at mennesker befinner seg i de sosiale systemers omverden tilsier likevel ikke at det ikke forekommer individer i horisonten av det sosiale. Tvert imot skriver Luhmann at:

«...en teori om selvreferentielle autopoietiske socialsystemer fremprovokerer netop spørsmålet om psykiske systemers selvreferentielle autopoiesis og hermed også spørsmålet om, hvorledes psykiske systemer kan indrette deres selvreproduksjon, 'bevidsthedslivets strøm', fra øjeblik til øjeblik, således at deres lukkethed er kompatibel med en omverden bestående af sociale systemer» (Luhmann, 2000, p. 303).

Psykiske systemer er altså lukkede selvreferensielle systemer der bevisstheten reproducerer ny bevissthet. De er innrettet mot sine egne operasjoner og således verken utleverer eller mottar de bevissthet med henhold til sin omverden (Luhmann, 2000). Psykiske systemer kan altså ikke oppnå direkte kontakt med andre psykiske systemer eller på noen som helst måte overføre tanker til en annen bevissthet. Et psykisk system er alltid et lukket omverdenssystem for andre psykiske systemer. Nettopp på grunn av deres operasjonelle lukning kan de heller ikke innhente en identisk kopi av virkeligheten utenfor seg selv til seg selv. De kan kun indirekte observere sin omverden gjennom å referere denne til sine egne bestanddeler og

operasjoner, altså sin egen bevissthet (Gunteriusen, 1999). Bevissthetens elementer, tankene, reproducerer nye tanker på grunnlag av foregående tanker og aldri noe annet enn tanker. En mental forestilling produserer kun en ny forestilling (Luhmann, 2000). Således kan heller ikke autopoietiske psykiske systemer skape sin egen ende. «*Mennesker kan begå selvmord, fordi det psykiske system kan gripe ind i det organiske system. Men bevidsthedens autopoietiske system kan ikke tænke døden som det sidste autopoietiske element*» (Luhmann, 1997, p. 99). Fordi den autopoietiske prosessen som foreligger i psykiske systemer kun er en reproduksjon av tanker som selv finner sted i reproduksjonen, vil en 'siste' tanke bare produsere en ny tanke. Med andre ord er psykiske systemer, bevisstheten, et sirkulært og lukket selvreferensielt nettverk (Luhmann, 1990). De kan derfor allerede her hevde sin individualitet.

Mennesker samhandler og prater med hverandre hele tiden. De tolker og forstår hverandre, inngår avtaler og kompromisser, og utleverer selv sine innerste tanker og følelser til hverandre fra tid til annen. Men for Luhmann er bevisstheten kun en forutsetning for og ikke en del av kommunikasjonen som sådan. Den er i så måte heller aldri en del av den sosiale realiteten, men snarere en premiss for hvordan sosiale systemer skapes og opprettholdes. Man kan si at bevisstheten er en nødvendig omverdensbetingelse for sosiale systemer: «*De sosiale systemenes kommunikasjon er avhengig av den meningsproduksjon som skjer i og gjennom bevisstheten*» (Gunteriusen, 1999, p. 303). Men den produksjonen av mening som foreligger i psykiske systemer er av en annen type enn det meningsmediet kommunikasjonen opererer innenfor, og bevisstheten kan derfor kun stimulere til kommunikasjon uten å riktig inngå i denne (Gunteriusen, 1999). Bevissthetens tanker kan 'pirre' og på denne måten bidra med å opprettholde et kommunikasjonsforløp, men aldri direkte gjenspeiles i kommunikasjonen. Det er på dette grunnlag Luhmann (2013b, p. 201) med sitt noe kontroversielle utsagn hevder at 'mennesker ikke kan kommunisere, kun kommunikasjonen kan kommunisere'. Hvordan skal dette forstås mer konkret? Som vi vet består kommunikasjonen av tre seleksjoner: *meddelelse, informasjon og forståelse*. Altså må noen meddele en informasjon som så må forstås. På bakgrunn av dette tilbyr Hagen (2006, p. 74) en rimelig tolkning: «*At kommunikasjonen kommuniserer betyr ikke annet enn at forståelsen finner sin bekreftelse i kommunikasjonsprosessen, og på den måten produserer kommunikasjon mening*». Nettopp fordi forståelsen er en differensiert seleksjon i kommunikasjonsforløpet og ikke kun en kopi av den meddelte informasjonen i et annet psykisk system, utgjør forståelsen en betingelse for kommunikativ tilslutning (Luhmann, 2013b). Således er den selektive forståelsen (eller misforståelsen) en forutsetning for om kommunikasjonen kan 'kommunisere' videre eller ikke.

For å svare mer konkret på hvordan psykiske systemer deltar i kommunikasjonen og forstår hverandre er det nødvendig å introdusere noen nye begreper. Disse innbefatter *strukturell kobling*, *interpenetrasjon* og *person*. Fordi disse er abstrakte begreper er den valgte rekkefølgen de presenteres i gjort for at leseren skal få et best mulig innblikk i hvordan bevisstheten deltar i det sosiale. Jeg mener en slik innsikt er nødvendig fordi den samtidig tilbyr et bakenforliggende teoretisk grunnlag for forståelsen av inklusjons- og eksklusjonsmekanismene som senere skal presenteres.

3.4 Strukturell kobling og interpenetrasjon

Det at systemer er operasjonelt lukkede tilsier imidlertid ikke at systemene er helt uavhengige av hverandre. Det er snarere slik at det moderne samfunnets utdifferensiering av forskjellige systemer bidrar til at forbindelsen mellom dem øker (Hagen, 2007). Eksempelvis er økonomi og politikk tilknyttet hverandre gjennom skatter, budsjettfordelinger og forhandlingsøkonomi, og forskning og medier gjennom forskningsformidling. Men fordi hver av disse systemene holder fast på sine egne koder for kommunikasjon hviler imidlertid slike forbindelser snarere på strukturer enn kommunikative operasjoner (Rasmussen, 2003). Luhmann betegner slike forbindelser mellom systemer som *strukturelle koblinger*, der han viser til bestemte relasjoner mellom autopoietiske systemer som i utgangspunktet opererer på helt adskilte måter:

«*Betegnelsen strukturell kobling refererer til hyperkomplekse, ikke kommunikative forhold mellom funksjonssystemer og dessuten til interpenetrasjonen mellom funksjonssystemer og bevissthetssystemer (personer)*» (Rasmussen, 2003, p. 43). Til grunn for dette begrepet ligger en antakelse om et forhold preget av både avhengighet og uavhengighet mellom systemene, og der dette kan betraktes ut i fra en evolusjonær tilnærming. Eksempelvis kan det tenkes at psykiske og sosiale systemer har konstituert seg parallelt i en prosess der menneskelig kognisjon er formet i takt med den sosiale utviklingen (Bakken & Wiik, 2013). Hvert system kan således sies å ha utviklet en sensibilitet for andre systemers funksjon eller operasjoner (Hagen, 2007). Strukturelle koblinger som finner sted mellom sosiale systemer belager seg i stor grad på utbredelsesmediene, som teknologisk formidling og organisasjoner, mens koblinger mellom sosiale og psykiske systemer i all hovedsak fremtrer via språket (Rasmussen, 2003). Det er det sistnevnte som er av særlig interesse for denne oppgaven.

Begrepet *interpenetrasjon* beskriver Luhmann (2000, p. 257) med at «*...systemer muliggjør sig selv ved at føre deres konstituerede egenkompleksitet ind i det respektive andet system*».

Interpenetrasjon henviser i så måte til en prosess hvor to systemer inngår i samme strukturelle kobling. Følgelig involverer dette spesifikke relasjoner mellom både sosiale og psykiske så vel som organiske systemer, altså kommunikasjonen, bevisstheten og kroppen (Jönhill, 1995; Luhmann, 2000). Hjernen utgjør en forutsetning for bevisstheten og bevisstheten en forutsetning for kommunikasjon. Vi ser allerede her at det må foreligge koblinger mellom de ulike systemene og at kommunikasjonen derfor involverer både det psykiske så vel som det organiske systemet. Bevisstheten reproducerer mening gjennom nye tanker på bakgrunn av persepsjonsprosesser i hjernen, mens sosiale systemer produserer mening ut i fra fortløpende kommunikasjonssekvenser. Den meningen som produseres i kommunikasjonsforløpet kan således bidra til at kommunikasjonen transporterer språket, og for psykiske systemer vekker språket oppmerksomhet for en mening som så knytter persepsjonen sammen med tale (Jönhill, 1995). I så måte kan man si at «*sproget overfører social kompleksitet til den psykiske kompleksitet*» (Luhmann, 2000, p. 320). For det psykiske systemet innebærer dette at språket åpner opp for at tankestrømmer struktureres i form av avsluttende episoder, eksempelvis som sammenhenger av tankesekvenser og mentale handlingsforløp. Dette åpner i sin tur opp for at bevissthetens autopoiesis fornemmer nye meningsforhold (Mortensen, 2000). Som vi husker skapes mening ved å utføre en differensiering mellom muligheter og aktualitet. Ved å betrakte det psykiske systemet ut i fra hva det sanser er språket derfor en måte å konsentrere persepsjonen slik at bevisstheten på denne måten selv kan produsere ny mening (Jönhill, 1995). På bakgrunn av bevissthetenes egenkompleksitet kan det således relateres til en felles mening i forståelsen av kommunikasjonen, som igjen åpner opp for handlingsvalgene mellom tilslutning og avvísning (Mortensen, 2000). Språket utgjør altså en grunnleggende strukturell kobling mellom psykiske og sosiale systemer, der det formidler interpenetrasjoner mellom bevisstheten og kommunikasjonen. Interpenetrasjon muliggjør kommunikasjon mellom mennesker.

3.5 Menneskets form som person

For å illustrere hvordan individene deltar i kommunikasjonen fremhever Luhmann et nytt begrep der han tillegger mennesker en bestemt form, nemlig som *personer*. «*Formen person kan ses som en del av sociala system, som ett strukturelement i sådana system. Därmed måste man också göra en distinktion mellan person och psykiskt system. Personer fungerar som strukturell koppling mellan psykiska och sociala system*» (Jönhill, 1995, p. 77). Begrepet *person* skal forstås som en tosidig differens ved individet og en referanse som gjør det mulig

å beskrive mennesker. Følgelig er det som personer at individer trer inn i og kan identifiseres innenfor sosiale systemer, og således også iaktas av andre bevissthetssystemer. Når mennesket befinner seg i de sosiale systemers omverden befinner det seg derfor på den 'andre siden' av denne differansen, mens de som personer kan inngå som kommunikasjonsagenter i sosiale systemer. Dette skillet markerer sosiale begrensninger og muligheter hva gjelder ytring og fremtoning hos individet, en form for dobbelt kontingens, som således legger grunnlaget for formen person. Følgelig er samtidig sosial fremtoning en konsekvens av individuelle begrensninger hva gjelder ytrings- og handlingsmuligheter (Jönhill, 1995). I så måte kan man si at den dobbelte kontingensen har fremprovosert individenes form som personer.

Når Luhmann tar i bruk begrepet person som menneskets referanse til sosiale systemer kan dette forstås som identitetsknagger for kommunikative operasjoner (Venneslan, 2013). Denne beskrivelsen må derfor ikke forveksles med den tradisjonelle betydningen av begrepet. Personer henviser altså ikke til individer eller mennesker som sådan, men må snarere forstås som en betegnelse der «...eksterne referanser blir personalisert» (Luhmann sitert i Venneslan, 2013, p. 91). Eksempelvis er man som person en velger i det politiske systemet, skattebetaler i det økonomiske systemet, advokat i rettssystemet osv. Fordi sosiale systemer muliggjør og åpner for inklusjon står individene til enhver tid overfor en mengde alternativer hva gjelder valg av tilslutningsmuligheter. Å velge tilslutning betyr å håndtere den respektive kodifiseringen av den kommunikasjonen hvert system opererer med, eksempelvis å stemme ved valg, betale skatt eller føre en rettsak. Foreligger dette er man en kommunikasjonspart og tar således form som person i et kommunikasjonssystem (Venneslan, 2013). Som tidligere nevnt er sosiale systemers bestanddeler dynamiske i sin opptreden og systemene avhenger derfor av videre kommunikasjon for sin egen opprettholdelse. For at kommunikasjonen skal bidra til stabilitet kreves følgelig en viss egenverdi. Som strukturelle koblinger mellom psykiske og sosiale systemer og som identitetsmerker i kommunikasjonen innehar personer en slik egenverdi og utgjør derfor også en stabilitet for systemet (Jönhill, 1995). Personer bidrar på denne måten til sosiale systemers rekursive operasjoner og kommunikasjonens autopoiesis.

Systemteoretisk innehar begrepet person en generell karakter og gjelder således for alle typer kommunikasjonssystemer, altså interaksjoner, organisasjoner så vel som samfunnssystemene (Venneslan, 2013). Personer inngår som adressater for kommunikasjonen, det vil si de beskrives ut ifra systemets indre differensiering mellom selvreferanse og fremmedreferanse

(Rasmussen, 2003), det vi fra tidligere husker som 'systemisk refleksjon'. På bakgrunn av dette 'ser' systemene individene og tildeler dem status som personer, eller ved tilfeller av eksklusjon, som bare 'kropper'. I den grad systemene fanger opp eller gjør seg blinde overfor individene er utslagsgivende med henhold til inklusjons- og eksklusjonsmekanismene: «*Alle systemene inkluderer og ekskluderer etter systemets ledende funksjon, som retter seg mot individet*» (Rasmussen, 2003, p. 44). Dette er tema for neste avsnitt.

3.6 Inklusjon/eksklusjon

I sjiktdifferensierte samfunn ble mennesker inkludert i ulike sosiale lag og tildelt status deretter. Samfunnet var hierarkisk strukturert. Individer eller grupper som ikke kunne bidra ble ekskludert og måtte om så forflytte seg lenger ned i samfunnshierarkiet. Når mennesker ble inkludert i slike samfunn oppnådde de sin identitet kun på bakgrunn av det 'systemet' eller den sosiale klassen de var inkludert i (Luhmann, 2002a; Rasmussen, 2003). Således kan man snakke om en *fast* kobling til ett sosialt sjikt, altså mellom person og system (Jönhill, 1995). Med samfunnets tiltredende funksjonelle differensieringsform reguleres ikke inklusjon og eksklusjon ut ifra samfunnet som et 'enhetlig' stratifisert system. I stedet fremtrer dette gjennom *løse* koblinger til et flertall utdifferensierte delsystemer og i henhold til systemenes egen logikk.

Hvorvidt personer er inkludert i eller ekskludert fra de respektive systemene er et anliggende som overlates til hvert enkelt system (Luhmann, 2002a). Det handler ikke her om en integrering eller innlemming av individene fra systemenes side, men som nevnt tidligere, mer konkret om systemene 'ser' menneskene (Rasmussen, 2003). De respektive systemene er således åpne for de som kan håndtere den kommunikasjonslogikken det opereres med innenfor det enkelte system, mens de som ikke evner eller vil imøtekomme denne ignoreres. «*Grensen mellom inklusjon og eksklusjon er en indre forskjell i systemet og brukes til å ordne/sortere systemets kommunikasjon*» (Rasmussen, 2003, pp. 44-45). Eksempelvis er det for det økonomiske systemet avgjørende om individene kan betale eller ikke, for rettssystemet om vedkommende opptrer lovlig eller ulovlig, og for behandlingssystemet om man er syk eller frisk (Hagen, 2006). Motsatt kommer man ikke langt med penger i retten hvis man har gjort noe ulovlig og blitt funnet skyldig, og det er heller ikke mulig og uten videre kjøpe seg en plass lenger frem i helsekøen.

Som *person* i et sosialt system må man derfor kunne adressere den koden systemet kommuniserer med. Dette blir så en adgangsbetingelse for valg av tilslutning til og inklusjon i et system. Inklusjons- og eksklusjonsmekanismene for et system har således ingen påvirkning på andre systemers terskel for inklusjon/eksklusjon, da disse varierer over tid og fra system til system (Rasmussen, 2003). En person i det økonomiske systemet er kun regulert av dette systemet alene gjennom eiendom, inntekt osv. En person i utdanningssystemet reguleres gjennom karakterer, eksamener etc. Som student er man kanskje kunde i Statens lånekasse for utdanning innenfor det økonomiske systemet og samtidig eksamenskandidat på universitetet innenfor utdanningssystemet. Det er således mulig å være inkludert i flere systemer samtidig, og der de respektive delsystemene opererer ut i fra deres egen regulerende kraft i henhold til egen ytelse og funksjon:

«Det er økonomisystemet som bestemmer om og hvor mye penger som blir stilt til rådighet for den enkelte. Det er rettssystemets sak hvilke rettskrav man kan gjøre gjeldende og med hvilke sjanser for å vinne fram. I kunstsystemet blir besluttet hva som gjelder som kunstverk, og religionssystemet foreskriver de betingelser under hvilke den enkelte kan forstå seg som religiøs...» (Luhmann sitert i Vennesslan, 2013, p. 115).

Som personer er individene på denne måten kommunikasjonsagenter på tvers av systemer, mens det altså er de respektive systemene selv som regulerer de premissene hvorpå de tillater individene å ta form som personer og delta i kommunikasjoner (Vennesslan, 2013). Følgelig er det også mulig å være inkludert som adressat i et systems omverden. Eksempelvis er dette tilfelle for massemediene, der personer inkluderes som 'publikum' og derfor som relevante i mediasystemets omverden. Denne formen for inklusjon avhenger imidlertid av at personen behersker språket i landet, hvis ikke kan det motsatte oppstå der personen ekskluderes. I så måte kan eksklusjonsmekanismen fremtre som en bivirkning av premissene for inklusjon (Rasmussen, 2003). Vennesslan (2013) foretar derfor et viktig skille mellom 'tildeling' og 'tillatelse', der det førstnevnte gjorde seg gjeldende i tidligere hierarkisk strukturerte samfunn mens den moderne utdifferensieringen av funksjonssystemer utøver det sistnevnte.

Eksklusjon omhandler tilfeller der personer frakobles de respektive samfunnssystemene og på denne måten avskjæres fra deres kommunikative operasjoner. Typisk for dette er personer uten arbeid, utdanning, familie etc. og der dette ofte kan utgjøre en sammenheng (Rasmussen, 2003). I motsetning til stratifiserte samfunn der ekskluderte fra et delsystem

kunne forflytte seg og inkluderes i et annet, sørger ikke det funksjonelt differensierte samfunnet for en slik 'automatisk og på ny' inklusjon. Med andre ord sørger ikke samfunnet for at individer som tilhører et delsystem, ved eksklusjon, uten videre inkluderes i et annet (Luhmann, 2002a). Eksklusjon og utelukkelse fra ett delsystem kan begrense hva som er mulig og oppnåelig i andre systemer. Dermed oppstår et forhold man kan betegne som kjeder av eksklusjon: *«En person begynner å drikke, det fører til at han mister jobben, som fører til at han blir skilt, som fører til at han mister sin bolig, som fører til bitterhet og likegyldighet – han mister interessen for å 'følge med'»* (Rasmussen, 2003, p. 45). Personen blir en 'omverdenskropp', der frihetsgradene til å velge reduseres som et resultat av frakobling fra systemene (Venneslan, 2013). Nettopp fordi funksjonssystemene opererer autonomt vil koblingen mellom personer og det respektive system forsterkes, men der inklusjonen likevel medfører en 'løs' integrering. Med andre ord er ikke eksempelvis en god utdanning en garanti for å beholde jobben (Rasmussen, 2003). På andre siden fører dette samtidig til at konsekvensene av eksklusjonseffektene forsterkes, og bidrar i så måte til en 'fastere' integrering (Venneslan, 2013). Luhmann beskriver denne utfordringen med at problemene *«...er direkte følge av samfunnssystemets funksjonelle differensiering i den forstand at de beror på funksjonssystemspesifikke former for avviksførsterkninger og at eksklusjonseffektene forsterkes gjennom mangfoldsavhengighet av funksjonssystemene»* (Luhmann sitert i Venneslan, 2013, p. 131). Således hevder han at eksklusjon integrerer mennesker sterkere enn inklusjon, og der individene som en følge av det moderne samfunnets differensieringsform selv overlates til å forme sine liv.

Kapittel 4 – Individualisering i et systemteoretisk perspektiv

Tradisjonelt sett blir mennesket tilkjennegett som del av en sosial orden og som konstituerende byggesteiner for kollektivt samhold og utvikling i samfunnet. Allerede Durkheim introduserte en teori om arbeids- og sosial differensiering hvorpå det oppstår en økning i samfunnets symbolske og rituelle kontekster, samt spesialiserte aktiviteter. Følgelig måtte tilhørende roller respesifiseres og omorganiseres, som igjen førte til mere individuelle mennesker og en samtidig økt solidaritet og gjensidig avhengighet (Guneriussen, 2007; Luhmann, 1990). Både sosiologiens klassikere så vel som moderne handlingsteori tar utgangspunkt i premissen om at samfunnet består av individer og at det følgelig er individets handlinger som skaper og innretter samfunnslivet. I så måte forutsetter en slik vitenskapelig begrunnelse en *ontologisk individualisme*.

Men fremtrer individuelle handlinger kun innenfor samfunnets rammer? Hvordan skal man i så fall definere menneskets grad av frihet og avhengighet overfor samfunnet? Hvordan formes individenes bevissthet som et resultat av dette? Hva er et individ? Fra Weber til Goffman kan det virke som slike spørsmål har bidratt til en sosiologisk fragmentering av hvordan mennesket skal forstås, der teoretiske begreper er blitt 'oppløst' og forsøksvis rekombinert i en utvikling fra subjekt til handling og fra menneske til roller (Jönhill, 1995). Innledningsvis så vi hvordan Mead tillegger individet både en personlig og sosial side med grensebegrepene 'jeg' og 'meg'. Det virker likevel udefinert hvor grensen går mellom hva som er det personlige og hva som tilfaller menneskets sosiale side, og hvor skillet mellom individets personlige og sosiale identitet begynner eller slutter.

I tråd med systemteoretisk tankemåte er utgangspunktet for denne analysen at mennesker (organiske og psykiske systemer) alltid befinner seg i de sosiale systemers omverden. Sosiale systemer kommuniserer og er således det som skaper og opprettholder samfunnet. Samfunnet består av kommunikasjon. I strikt mening betyr dette derfor at individene ikke kan forstås som en del av samfunnet, men må altså plasseres utenfor. Dette impliserer imidlertid ikke en neglisjering eller reduksjon av individenes betydning, eller at menneskets plass i omverden skal forstås som en perifer relokalisering bort fra samfunnet. Som vi skal se er dette snarere et metodologisk grep og har epistemologiske konsekvenser for hvordan man kan forstå forholdet mellom mennesket som individ og det moderne samfunnet, og følgelig også individualisering. Ved å plassere menneskene utenfor samfunnets konstituerende rammer har Luhmann som

sosiolog blitt kritisert for å overse individene, og således for å ha utviklet en 'radikal ikke-humanistisk' samfunnsteori uten plass for menneskelige innspill eller handlinger (Brekke, Høstaker, & Sirnes, 2003; Guneriussen, 1999). Som innledning til den påfølgende diskusjonen kan det derfor her være hensiktsmessig å inkludere et av hans egne sitater:

«Om systemteorien strikt åtskiljer mellom menneske og samhälle har den større sensibilitet för individualism. Det är den punkt man jämt säger är en inhuman sak. Men jag tror just at individens konkreta uttryck överhuvudtaget först kan komma till sin rätt, om man inte, och inte heller delvis, betraktar den som en liten kugge i samhället, utan helt och hållet placerar individen i omvärlden» (Luhmann sitert i Jönhill, 1993, p. 71).

Dette kapittelet har til hensikt å diskutere hvorvidt systemteoriens begrepskonstruksjon, ut i fra dens ontologiske og epistemologiske forutsetninger, kan fremme en ny og mer fruktbar forståelse av individualisering i det moderne samfunnet. I løpet av analysens gang vil jeg derfor undersøke om det foreligger *erkjennelsesmessige hindringer* innenfor den handlingsteoretiske tradisjonen vedrørende måter å tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn, og som således står i veien for å forstå moderne individualisering på en adekvat måte.

4.1 Distinksjonen individ og samfunn: Individets individualitet og forståelse av identitet

Sosiologien som fag vedrører læren om det sosiale og gis kjennetegn som vitenskapen om samfunnet (Korsnes, 2008). Det kan derfor ved første øyekast virke forlokkende å slutte seg til antakelsen om at samfunnet består av mennesker. For hvis det ikke består av mennesker og forholdet mellom deres sosiale handlinger, hva utgjør da samfunnslivet? Men denne slutningen er ikke uproblematisk. Innenfor de handlingsteoretiske perspektivene fremstår det et symmetrisk forhold mellom aktører og handlinger. Følgelig fremtrer det alltid en aktør bak en handling. Men hvilke konkrete handlinger er dette? Og på hvilken måte trer mennesker inn i samfunnet hvorpå deres handlinger her defineres som konstituerende? Er det med sine armer og ben, tanker og følelser? Innenfor tradisjonell sosiologi tenker man seg helst handlingsbegrepet som betegnelse på noe fysisk og utstrakt, altså at man foretar seg 'noe' i tid og rom, og der handlingene er underlagt en kausallogikk (Hagen, 2006). Som handlingsteoretikere tillegger eksempelvis Goffman individene ulike roller hvorpå disse utspilles gjennom sosiale

handlinger, Parsons viser til den normkonformative aktøren der handlinger er orientert mot sosial orden, Habermas til den rasjonelle samtalepartneren i form av kommunikativ handling, mens Giddens fremhever det refleksivt handlende individet som et resultat av det moderne samfunnets økende kompleksitet (Wallace & Wolf, 2006). I så måte er en teori om samfunnet som forutsetter mennesket som dets minste enhet, også ilagt å tilskrive aktørene visse egenskaper og samtidig fraskrive andre (Brekke et al., 2003). Vi ser at hvilke egenskaper som fremheves og tilskrives individene varierer mellom de ulike perspektivene og har ulike epistemologiske konsekvenser for den empiriske analysen, men fellesnevneren er den samme: Samfunnet forutsetter mennesker som dets konstituerende grunnenheter, og der disse enhetene beskrives i form av aktørenes handlinger, tanker, sosiale prosesser etc. Men disse varierer i tid og rom og fra aktør til aktør. Hva som konkret konstituerer samfunnet forblir derfor udefinert. Det må således søkes en ny måte å beskrive hvordan samfunnet konkret skapes og opprettholdes. Som vi har sett foreslår Luhmann et begrep om handlingskommunikasjon som definisjon på det sosiale.

Når humansosiologien tillegger mennesker handlinger kreves det en ytre referanse, altså en aktør med en kropp et eller annet sted. I så måte tilskrives egentlig ikke her handlinger noe grunnleggende sosialt, men snarere noe rent fysisk (Luhmann, 1997, p. 68). Går vi fra en samfunnsteori om handling til en teori om autopoietiske systemer gis det med utgangspunkt i den grunnleggende distinksjonen system/omverden mulighet til å se bort ifra eksterne anliggender, nettopp på grunn av at systemene er selvreferensielle og operasjonelt lukkede. Som lukkede systemer er det derfor heller ikke hensiktsmessig å snakke om verken kroppen eller bevisstheten som sosiale operatører. Kroppen lever og bevisstheten tenker, ingen av dem kommuniserer. Det er i så måte kun gjennom kommunikasjonsbegrepet at noe sosialt kan defineres, og der dette også har implikasjoner som et grensebegrep: Kommunikasjonen definerer samfunnet, samtidig som samfunnet definerer hva som er kommunikasjon. Med dette tilbyr Luhmann en helt ny måte å forstå forholdet mellom individ og samfunn, og følgelig også individets forhold *til* samfunnet. Vi kan nå snakke om samfunnet som et lukket sosialt system, som kun eksisterer i kraft av sin rekursive reproduksjon av kommunikasjon:

«Samfunnet består av kommunikasjon. Kun via kommunikasjonsakter kommer samfunnet istand, og opprettholdes også kun via disse; det er hva som menes med Luhmanns formel om konstitusjon og reproduksjon av samfunnet gjennom kommunikasjon. Hvis kommunikasjonen opphørte ville samfunnet ta slutt» (Reese-Schäfer, 2009, p. 13).

Når ulike handlingsteorier forutsetter at samfunnet består av individer fremstår dette som en erkjennelsesmessig hindring, nettopp fordi man søker å utvikle forklaringsmodeller på samfunns- og sosiale fenomener med et generelt og diffust utgangspunkt i menneskenes kropp og bevissthet. Menneskene tilskrives så tvetydige egenskaper som følgelig styrer deres respektive handlinger, og der disse handlingene så bevirker samfunnets konstitusjon. Ser vi derimot kommunikasjon som et klart grensebegrep for hvordan det sosiale kan defineres, der menneskets kropp og bevissthet plasseres utenfor, åpnes det for andre og mer nyanserte måter å beskrive forholdet mellom individ og samfunn. Følgelig også nye måter å forstå fenomenet individualitet i ordets rette betydning:

«At tage individualitet alvorligt vil sige at forstå individer som et produkt af deres egen aktivitet, som selvreferentielle historiske maskiner, som med hver af deres egne egenoperationer bestemmer udgangstilstanden for yderligere operationer og alene er i stand til at gøre dette ved hjælp af deres egne operationer» (Luhmann, 1997, p. 77).

I et systemteoretisk perspektiv ligger altså utgangspunktet for måter å forstå individets individualitet i begrepet om autopoiesis. Alle autopoietiske systemer utøver i og for seg individualitet, da de er operasjonelt lukkede og uten direkte kontakt med omverden. Det psykiske systemet, den menneskelige bevisstheten, er ikke noe unntak. Man kan i denne sammenheng derfor snakke om selvreferensielle *bevissthetsindivider*. Når et individ reflekterer over og forstår seg selv foregår det en beskrivelse av bevissthetens referanse til seg selv og ingenting annet. Følgelig er en gjenkjennelse av denne beskrivelsen derfor en gjenkjennelse av noe som er 'likt seg selv', altså av noe *identisk*. Nettopp fordi bevisstheten er operasjonelt lukket for omverden har den heller ingen andre muligheter til å beskrive omverdenen enn ut i fra seg selv. Et individ vil derfor alltid være senter i sin egen livshistorie, og uten bevissthetens sirkulære og gjenkjennbare selvbeskrivelse er det derfor vanskelig og i det hele tatt kunne snakke om et individs visshet om sin egen identitet.

En slik selvbeskrivelse virker avlastende på refleksjonen (Luhmann, 2000). Eksempelvis vet man hva man heter, når man er født, og man har en relativt god kjennskap til sin egen livshistorie. Men den bakenforliggende prosessen av denne beskrivelsen er ikke av en kommunikativ eller språklig art. Bevisstheten konstituerer seg ikke, slik Mead hevder, gradvis som et resultat av språklig kommunikasjon (Mortensen, 2007). Når Mead beskriver forholdet mellom ego og alter i form av 'jeg' og 'meg' som to psykiske adressater virker dette som en

feilaktig fremstilling, nettopp fordi språket i kommunikasjonen uteblir. Det er henvist til omverden og må således ikke forveksles med prosesser i det psykiske systemet. Bevissthetens autopoiesis fører ikke en 'indre samtale' med seg selv i sin reproduksjon av tanker. Først med begrepet *interpenetrasjon* forstår vi hvordan språket som kommunikasjonsmedium kan vekke tankenes oppmerksomhet. Men det er ikke det samme som at tankene 'kommuniserer' seg imellom, eller at interpenetrasjonen har en konstituerende effekt på det psykiske systemet som sådan. «*Kommunikation foregår kun gjennom bevidsthed ved hjælp af bevidsthed, men aldrig operativt som bevidsthed*» (Luhmann sitert i Tække, 2014, p. 240). I så måte er det ikke mulig for ego å velge 'kommunikativ' tilslutning eller avvísning overfor alter, ei heller kan det 'sosiale' selvet meddele noe som helst til jeg'et. Selvet mangler en slik adressat. Det er derfor lite hensiktsmessig å snakke om en 'personlig' og 'sosial' identitet, da disse fremstår som diffuse betegnelser. Bevisstheten konstitueres heller ikke som to adskilte autopoietiske delsystemer. Det psykiske systemets sirkulære og lukkede reproduksjon av tanker er i, og ut ifra seg selv, det som skaper individets individualitet og dets forståelse av sin identitet, og er i utgangspunktet således helt fristilt fra en ytre kommunikasjon. Men dette må ikke feiltolkes. Individet har som vist potensiale til å inngå i det sosiale. Eller med Luhmanns egne ord, individet «*...har utsikt til succes i en social omverden*» (Luhmann, 2000, p. 312). Man må snarere respesifisere begrepsbruken. Jeg foreslår i stedet at vi med bakgrunn i forrige kapittel benytter oss av begrepet *person*.

Luhmanns begrep om kommunikasjon krever altså at man foretar en fullstendig distinksjon mellom individene og samfunnet, og der spørsmålet om individets individualitet henvises til samfunnets omverden. Samfunnets lukkede autopoiesis kan således aldri 'fange' bevissthetsindividet, kun reprodusere sine egne operasjoner i form av kommunikative hendelser. Og motsatt, menneskets bevissthet er operasjonelt lukket fordi en tanke ikke kan unnsnippe det den selv produserer og reproduseres ut i fra (Luhmann, 1997). Men mennesket kan tenke på å forestille seg samfunnet, og samfunnet kan adressere kommunikasjon. Men da til *personer* og ikke individer. Adressaten i individet, 'ego', uteblir jo og er derfor kun en lingvistisk konstruksjon. Med andre ord er Meads begrep om '*jeget*', som allerede påpekt, en feilaktig fremstilling av individet fordi selve ordet som betegnelse på ingen måte samsvarer med det betegned. 'Jeg' er ikke noe annet enn en språklig vane vi benytter for å betegne oss selv. Det er, for å trekke en parallell til Luhmanns eget eksempel: «*Lige så lidt som ordet æble er et æble*» (Luhmann, 1997, p. 77). Like gjerne kan man godt tenke på seg selv som 'jeg', men det forblir kun en forestilling i bevissthetens autopoiesis og ingenting annet. Bare

som personer kan mennesker iakttas og adresseres av samfunnet, og på denne måten kan de identifiseres og fremtre som referanser for kommunikative seleksjoner innenfor sosiale systemer (Jönhill, 1995). Følgelig er alter ego alltid personer.

Når vi forstår individualitet i et systemteoretisk perspektiv retter vi altså fokuset mot bevissthetssystemets selvreferensialitet. På denne måten kan vi tilnærme oss fenomenet uten å måtte tilskrive individet det å bare være en 'forlengelse' eller videreføring av det sosiale. Ifølge Luhmann (1997) finnes det derfor heller ingen normativ integrasjon av individene i samfunnet. I motsetning til Parsons' løsning på det sosiale ordensproblemet finnes det med andre ord ingen normer i samfunnet som ikke kan avvises dersom individet ønsker dette. Ei heller en konsensus som binder individene sammen i et kommunikativt fellesskap, eksempelvis slik Habermas presenterer den 'ideelle' og rasjonelle samtalsituasjonen, der individenes situasjonsbetingelser legger et grunnlag for enighet ut ifra objektive sannheter, subjektiv sannferdighet og normative kontekster. Kommunikasjon kan derfor skape like mye konflikt som konsensus (Habermas, 1984; Rasmussen, 2003). Individet henvises kun til sine egne 'skjemaer' for iakttakelse når det iakttar, og på denne måten kan det bestemme seg for om en type adferd er konformativ eller avvikende i henhold til en norm (Luhmann, 1997). Følgelig kan ikke dette avgjøres av en sosial iakttagere, det vil si av et kommunikasjonssystem som eksempelvis retten, religionssystemet eller massemediene, men refererer snarere direkte til bevissthetsindividets autopoiesis.

I så måte er sosialisering alltid synonymt med *selvsosialisering*. For å nærmere forstå dette må vi igjen henvende oss til begrepene om *person*, *interpenetrasjon* og *mening*, og der sosialisering vedrører både et sosialt og tidsmessig aspekt ved meningsbegrepet. Når individet inngår som person og strukturelement i sosiale systemer fremstår det et 'toveis' kontingent forhold. Fordi den mest elementære sosiale kontakten gir utslag i ulike opplevelser erfarer individet også sine egne muligheter ut ifra denne. Det kontingente forholdet mellom personer og kommunikasjonen medfører i så måte at interpenetrasjonen frembringer momenter av både positive så vel som negative møter, og derfor også konformative så vel som avvisende adferdsmønstre. Disse momentene av adferdssekvenser gjør seg så gjeldende og opprettholdes i det videre kommunikasjonsforløpet (Jönhill, 1995). Dette impliserer og betegner følgelig både positive og negative vurderinger der det ene ikke veier tyngre enn det andre, og bidrar således like sterkt til en avvikende som konformativ adferd. Å forstå sosialisering definert ut i fra et normativt eller konsensusbasert teorigrunnlag er derfor lite fruktbart og en

erkjennelsesmessig hindring, nettopp fordi den står i veien for hvordan også avvikende og kriminell adferd må forstås som like relevante bidrag til hvordan individet konsoliderer sin individualitet og former egen identitet. Sosialisering, og implisitt samtidig individualisering, må derfor tillegges en mer generell og nøytral beskrivelse. «*En socialisationsteori som binder sig vid normer skulle inte kunne täcka och klargöra det avvikande och därför är en så generell värdenneutral definition av vikt*» (Jönhill, 1995, p. 73).

4.2 Identitet på tvers av systemer

Vi har sett at det moderne samfunnet er funksjonelt differensiert. Med dette menes altså at samfunnet er delt inn i en rekke selvstyrte funksjonssystemer, som hver og en er innrettet mot og har enerett på en spesialisert oppgave for samfunnet som helhet (Hagen, 2006). Individet på sin side, som befinner seg i samfunnets omverden og som iaktaker av de mange differensierte kommunikasjonssystemene, må som et resultat av dette kunne beherske og samtidig veksle mellom distinksjoner av ulike former for kommunikasjonslogikk. At individer trer inn som *personer* i de ulike systemene vil derfor si at de, i større eller mindre grad, tar del i og er inkludert i samfunnet. Man kan si at de respektive systemene i utgangspunktet er åpne for inklusjon av alle som er relevante for systemets egne kommunikative operasjoner. Eksempelvis er økonomien åpen for personer som er betalende, behandlingssystemet er åpent for de som er syke, religionen for de som er troende etc. Individene kan derfor ikke inngå i kun ett av disse systemene, men må i stedet søke inklusjon i systemer på tvers av samfunnet. Fordi den menneskelige bevisstheten alltid befinner seg utenfor samfunnets kommunikasjoner er det derfor heller ikke samfunnets ansvar å integrere menneskene. Dette overlates snarere til individene selv som må koordinere sitt samspill mellom de ulike funksjonskravene basert på samfunnssystemenes ulike forventninger. Eksempelvis er dette forventninger om valg av utdanning, yrkeskarriere og partner. Det moderne samfunnet forventer i så måte at individet på egenhånd velger sin utdanning, og oppnår gode karakterer slik at vedkommende får en god jobb med en gunstig inntekt. Likeledes forventes det at individene selv finner sin livsledsager, og at man stifter familie med den man virkelig elsker. Således kan man si at samfunnet 'fragmenterer' individene, nettopp fordi hvert av kravene det respektive system konfronterer individene med bare dekker én del av livet. I den grad menneskene på en vellykket måte, og etter eget ønske, selv evner å skru sammen de ulike delene til en helhet kan de erfare seg selv som integrerte, og med en identitet som kan gjenspeiles på tvers av systemene. Her i ligger den moderne

individualiseringsprosessen, og kan således settes i sammenheng med ulike former for selvaktualisering: «*Det funksjonelt differensierte samfunnet tvinger individet til stadig å spørre seg hvem det er og hva det vil*» (Hagen, 2006, p. 104). Det handler her om å finne et uttrykk som sammenlagt kan reflektere identiteten, og der individene må begrunne sine valg med utgangspunkt i seg selv.

Den funksjonelle differensieringsformen som følger med overgangen til det moderne bidrar samtidig, som vi vet, til en større grad av samfunnsmessig kompleksitet og usikkerhet, og der individene nå i sterkere grad stilles overfor utfordringer vedrørende den *dobbelte kontingensen*. Hvem man er eller vil være, krever således at individene må investere mer tid og energi i jakten på å finne sitt egentlige selv. Følgelig kan det tenkes at individene i større grad enn før må forholde seg mer rasjonelt som en følge av den moderne utviklingen. I følge Giddens (1996, p. 14) «...*bliver selvidentiteten en refleksivt organisert stræben*». Giddens fremhever her det han kaller *selvets refleksive prosjekt*. Individene må nå opprettholde sammenhenger mellom ulike episoder i livet, samtidig som det også til enhver tid må revidere å tilpasse sin egen livsbiografi. Individenes livshistorie er i så måte, som en konsekvens av det moderne, underlagt stadig ulike meningskontekster og et mangfold av valgmuligheter det refleksivt må bearbeide (Giddens, 1996; Hagen, 2006). Innenfor den moderne sosiale sammenheng får således valg av livsstil her en særstilt betydning.

At Giddens her har et poeng kan vel neppe argumenteres imot. Det moderne samfunnet er mer sammensatt og komplekst enn det tradisjonelle. Man opplever at man har flere valgmuligheter enn før, og man kan vel ofte føle på kroppen at man også står alene om å skulle ta mange av disse valgene. Samfunnets forventninger om at menneskene reflekterer over, tilrettelegger og foretar sine egne avgjørelser har således ført til at individene også selv forventer å kunne utøve en høyere grad av autonomi over sin egen tilværelse. 'Det er mitt liv, jeg bestemmer selv hva jeg vil gjøre!'. Det man imidlertid kan stille spørsmålsteget ved er om begrepet *refleksivitet* egentlig representerer et nytt aspekt ved individet, og følgelig om mennesket er blitt mer refleksivt som et resultat av den moderne samfunnsutviklingen? Hvis dette er tilfelle, skal man da i så fall også legge til grunn at den menneskelige hjernen har utviklet seg mer komplekst og derfor med en høyere evne til å prosessere informasjon mer refleksivt? Og har i så fall denne biologiske utviklingen funnet sted på bare noen hundre år, siden det moderne samfunnets kompleksitet begynte å fremtre?

I et systemteoretisk perspektiv består samfunnet av kommunikasjon. Samfunnet har i så måte alltid bestått av kommunikasjon, også de førmoderne og tradisjonelle, og der individene derfor også tidligere sto overfor ulike valg av kommunikativ tilslutning og avvisning. Følgelig måtte også menneskene i tidligere samfunn inngå som personer i kommunikasjonen, der de via seleksjoner av meddelelse og informasjon, gjennom selvreferanse oppnår en selektiv forståelse de kan handle videre ut ifra. Med bakgrunn i dette kan man så tvil i om refleksivitet er et dekkende nok og fruktbart begrep for en særegen og typisk egenskap ved det moderne individet. Muligens er det heller slik at det moderne samfunnets differensieringsform, den funksjonelle, har bidratt til en høyere grad av usikkerhet og kompleksitet, som igjen har bidratt til en reduksjon av samfunnets samlede evne til å reflektere hvert enkelt individ (Hagen, 2006). Bytter vi ut begrepet *refleksivitet* med begrepet *selvreferanse*, vil dette etter min mening kunne gi et mer nyansert bilde av bevissthetsindividet. Bevissthetens autopoiesis har alltid operert uavhengig av kommunikasjonen, og derfor også uavhengig av samfunnets differensieringsform. I så måte er det derfor kun via strukturelle koblinger mellom psykiske og sosiale systemer, at kommunikasjonen gjennom interpenetrasjon kan muliggjøre seg i bevissthetens selvreferanse og refleksjon. Med andre ord: «*Kommunikasjon fordrer refleksivitet, eller selvreferanse, av individene i alle samfunn til alle tider*» (Hagen, 2006, p. 105). Ulike samfunnsformasjoner har gjennom tidene alltid påkrevd at individene tenker igjennom og tar refleksive valg. Forskjellene som moderniteten bringer vedrører heller *hva* disse valgene består i. I så måte er det lite fruktbart å tilskrive individet en slik 'ny' egenskap når vi ønsker å forstå moderne individualisering.

Det funksjonelt differensierte samfunnet fordrer også at individene kan tilskrives å beherske nye og avgrensede roller. Som vi husker opererer systemene i kraft av *programmer*, der disse konsoliderer systemenes forventninger og formulerte avgjørelser. Følgelig oppstår det systemspesifikke roller på bakgrunn av det handlingsrommet som gis av det respektive programmet hvert system opererer i kraft av (Jönhill, 1995), ofte i form av *spesialister* og *klienter*. Eksempelvis kan man innenfor behandlingssystemet være enten lege eller pasient, og innenfor utdanningssystemet er man gjerne lærer eller elev. I tillegg innehar man en rolle som *publikum* fordi man samtidig iakttar andre systemer, blant annet gjennom massemedia. I så måte kan individer være både spesialist og klient i 'sitt eget' system, men samtidig også klient eller publikum i andre systemer (Hagen, 2006). Samlet stilles derfor individene opp mot et bredt spekter av forskjellige rolleforventninger, og der nettopp dette er noe av det som skaper utfordring og forvirring i oppgaven med å forme egen identitet.

Innenfor den generelle handlingsteoretiske tradisjonen blir bestemte roller, slik de konstrueres av samfunnet, tildelt individene hvorpå man her oppnår sin samlede 'sosiale identitet'. Følgelig er det gjennom de forventninger som tilskrives ulike rollefunksjoner i samfunnet at individene fremtrer som handlende i ulike sosiale situasjoner. I denne forbindelse introduserer Goffman (1972) et begrep om *rolledistanse*, der individene aktivt skaper en avstand mellom seg selv og den rollen de inngår i ved å manipulere den sosiale situasjonen. Rolledistanse er i så måte en inntrykksregulerende strategi ment for å skjerme selvet for 'sosiale observatører'. Et slikt begrep forutsetter imidlertid oppfattelsen av at det er menneskenes handlinger, den rollen de 'spiller' *frontstage*, som bringer individene inn på samfunnets 'scener' og sosiologiens (tradisjonelle) domener (Jönhill, 1995). Som vi har sett befinner menneskets kropp og bevissthet seg utenfor kommunikasjonen, altså utenfor samfunnets områder, og det kan derfor også tenkes at handlingsteorien tildeler rollefunksjoner en for sentral betydning i individualiseringsprosessen: «*Individens identitet i det moderna samhället kan inte tillskrivas en sådan avhängighet av en funktion i ett specifikt socialt system som en roll medför. Individens identitet är i strikt mening inte socialt definierad*» (Jönhill, 1995, p. 80).

Søker vi i stedet en systemteoretisk *personteori*, i kontrast til en humansosiologisk rolleteori, kan vi muligens finne et mer fruktbart alternativ. Gjennom rollefunksjoner kan individene plasseres og identifiseres som personer innenfor sosiale systemer. I så måte kan man derfor differensiere mellom *individ*, *person* og *rolle*, og der dette også åpner for at personer kan distansere seg i rollene. Ved at mennesker inngår som personer i sosiale systemer trer de nemlig kun inn med de kvalifikasjoner som er relevante for systemenes respektive operasjoner, og inkluderes således bare med en avgrenset egenskap individet både tilskriver seg selv og hvorpå det kan defineres av andre. Som inkluderte i et system inntar personer så videre bestemte roller, definert og satt opp av systemenes egne *programmer*, og de kan gjennom disse derfor distansere seg ytterligere (Jönhill, 1995). Ved å etablere et skille mellom person og rolle skapes det således en endring i det psykiske systemets omverden. Individet kan nå identifisere seg både som person, men samtidig også orientere seg etter rollefunksjon. Følgelig bidrar dette skillet til en fordelaktig anonymitet hos individet, nettopp fordi rolleforventningene ikke trenger å samsvare med individets personlige kjennetegn (Luhmann, 2000). Rolleforventninger spiller inn og har implikasjoner for individets forhold til andre, både hva gjelder upersonlige og personlige så vel som intime relasjoner. Dette er tema for neste avsnitt.

4.3 Personlige og upersonlige relasjoner i det moderne

Roller danner altså grunnlag for og gir opphav til et mangfold av forventninger, og kan inneha både en spesifikk og almen mening. En rolle kan således være konstruert ut ifra hva mennesker kan tenkes å yte i spesifikke sammenhenger, og på denne måten representere et bestemt utsnitt av forventninger til et individs adferd. Slike roller kan følgelig også ivaretas og repeteres av flere forskjellige individer dersom disse er skikket til dette (Berger & Luckmann, 1967; Luhmann, 2000, 2013a). Det forventes altså at man fremviser en adferd som samsvarer med den rollen man innehar, eksempelvis som advokat og klient i retten, som lege og pasient på sykehuset, som lærer og elev i skolen etc. Likevel, og som vi så på slutten av forrige avsnitt, kan kontrasten mellom rolleforventninger og den adferden som faktisk fremholdes i de ulike rollene være påfallende stor, nettopp fordi forventningene baseres på rollefunksjoner og ikke *personer*. Den anonymitet som oppstår i skillet mellom person og rolle bekreftes således i en distanse individet oppnår gjennom inklusjon til og interaksjon i de sosiale systemene. Det oppstår *upersonlige relasjoner* mellom personer og samfunn der dette virker mindre belastende og risikabelt for individet, blant annet ved ulike konfliktsituasjoner (Jönhill, 1995; Luhmann, 2000). Dette kan eksempelvis sees i sammenheng med når individene møter rettssystemet, der politiet sjeldent utleverer en full identifikasjon til allmennheten. Rollen som bankraner plasseres i sammenheng med tid og sted som gis tilkjenne gjennom massemediene og nyheter, men selve personen som står bak denne rollen holdes anonym. Dette betyr imidlertid ikke at det personlige har mistet sin betydning i det moderne, som en resulterende trend fra personorientering til rolleorientering. En økning i dette skillet fremhever snarere en sterkere betydning innenfor spesielt organisasjonene (Luhmann, 2000). Det er her heller snakk om i hvilken grad forventninger kan rettes til bestemte personer eller om forventningene kan rettes mot spesifikke formelle posisjoner:

«Man kan tale om en potensering af mulighederne for upersonlige relationer, fordi det på talrige områder er muligt at kommunikere effektivt, også når man slet ikke kender partnerne og kun vurderer dem ud fra nogle få rollekaraktæristika, som hurtigt lader sig observere (politi, ekspeditrice, telefonist) (Luhmann, 1995, p. 52).

At en slik anonymitet øker mulighetene for upersonlige relasjoner muliggjør samtidig at personlige relasjoner intensiveres, også intime relasjoner. Men dette betyr ikke at antallet personlige relasjoner stiger eller at det fremtrer en økning i antall *typer* av personlige

relasjoner. Det er begrenset hvor mange personlige relasjoner et individ kan ha før det virker 'belastende'. Og det er fortsatt den monogame levemåten som dominerer vestlig sosiokulturell standard, selv om samfunnet i sen-moderne tid samtidig viser til en voksende trend innrettet mot 'seriemonogami'. Individualisering i det moderne samfunnet signaliserer snarere at det individuelle i det sosiale forsterkes. Således kan man si at det individuelle bidraget blir mer avgjørende og vektlegges en større betydning i den kommunikasjonen som konstituerer sosiale relasjoner. Luhmann betegner dette som *mellommenneskelig interpenetrasjon* eller *intimrelasjoner* (Jönhill, 1993, 1995; Luhmann, 2003). Med dette menes at den totale mengden av det som utgjør et enkelt individ, blant annet dets erfaringer, følelser og holdninger, aldri kan gjøres helt tilgjengelig for andre individer. I følge Luhmann (1995) er det i stedet snakk om grader av mer eller mindre kjennskap til egenskaper hos andre mennesker, som gjennom kommunikative koder tilsier at man i noen bestemte sosiale relasjoner må forholde seg helt åpen til hva den eller de andre i relasjonen er og representerer. Slike relasjoner fremhever følgelig at man ikke kan være uinteressert i hva den andre mener er riktig eller relevant, og at man ikke selv lar spørsmål forbli ubesvarte. Spesielt viktig blir dette dersom spørsmålene vedrører trekk ved det personlige. Slike mellommenneskelige interpenetrasjoner kan øke kontinuerlig i den grad samfunnet gir rom for det, men for at dette skal være mulig må de innstilles diskontinuerlig på nivået for kommunikativ regulering. «*Det skabes dermed en systemtype for intimrelasjoner, hvor det ikke er tilladt at holde det personlige uden for kommunikationen*» (Luhmann, 1995, p. 53).

Følgelig fremtrer det også en økning i forventninger *til* personlige og intime relasjoner. Disse relasjonene tilhører nå nemlig færre områder i samfunnet hvorpå det moderne selvet fortsatt kan realisere sitt potensiale. Den økende anonymiteten som resulterer i et voksende antall upersonlige relasjoner, medvirker således til at det blir vanskeligere for individet å erfare seg selv som noe *udelelig* å fungere som en integrert enhet (Reese-Schäfer, 2009). I stedet for å snakke om det transcendentale subjektet, der jeg'et utspiller seg som et ideal i form av subjektivitetens objektivitet, etterspørres nå i stedet en 'faktisk' identitet og noe som kun kan forstås ut i fra sin egen mening. Den moderne individualiseringen pålegger, som vi har sett, individene og til enhver tid foreta sine egne valg. Således blir identiteten en konsekvens av selvets egne prosesser av seleksjoner, men der dette også avhenger av andres medseleksjoner. Hva gjelder parrelasjoner medfører dette et paradoks: Hva individene søker i intime relasjoner og hva de søker i kjærligheten, er primært en gyldig bekreftelse av måten selvet fremstiller seg på. «*De elskende må ikke tro at de kun bekrefter hverandre bare fordi de*

elsker hverandre» (Reese-Schäfer, 2009, p. 69). I så måte blir derfor partneren et ankerpunkt for personlig identifikasjon, der også Giddens (1994, p. 52) påpeker at «...selvidentiteten venter på at bli bekreftet gjennom opdagelsen af den anden». Dette medfører noen konsekvenser for individene og er således ikke helt uproblematisk. La oss se nærmere på dette.

4.3.1 Intime relasjoner – kjærlighet som selvsentrert kommunikasjon

Som vi nå har sett impliserer den moderne individualiseringen at personer anonymiseres gjennom ulike roller, hvorpå dette medfører et høyere omfang av upersonlige relasjoner innenfor de ulike sosiale systemene. Individets psykologiske tilstand, dets tanker og følelser, ønsker og begjær, befinner seg utenfor og er således ikke relevant for kommunikasjonssystemene. For samfunnet er det derfor kun av interesse hvorvidt individet evner å imøtekomme den kommunikasjonslogikken de enkelte systemene hver for seg opererer med. Men det finnes likevel ett sosialt system som i det moderne samfunnet fortsatt kan tilby individene personlige holdepunkter, og som kan virke kompensierende for det upersonlige ved de andre systemene: Nemlig kjærligheten (Brekke et al., 2003). Kjærligheten som kommunikasjonsmedium kan sies å operere motsatt av de andre kommunikasjonsmediene i samfunnet. Den krever nemlig at individene involverer seg som *hele* personer, der ingenting skal holdes tilbake og der alle sider ved individet gjøres relevant. Den fremstår derfor også helt og holdent med et personlig uttrykk. Men det at kommunikasjonen innehar et personlig uttrykk betyr ikke at tematikken i informasjonen av det som kommuniseres må være av en personlig art. Eksempelvis kan de elskende godt diskutere hvordan arbeidsdagen på sykehuset og i banken har vært når de kommer hjem og setter seg ved middagsbordet. Kjærlighetskommunikasjonen innehar ikke de samme 'grensene' som andre kommunikasjonsmedier, og er derfor åpen for nærmest det meste. Man kan si at 'kjærligheten har mye på hjerte'. Imidlertid kreves det at den gir uttrykk for noe særegent. Kjærligheten som medium skal kommunisere nettopp det som skiller 'den utvalgte' fra alle andre individer. Det unike ved individene skal lede kommunikasjonen hvorpå individene må forsøke å formidle hvordan de tenker, føler og handler under normale sosiale omstendigheter. For det er nettopp dette man setter på spill og samtidig blir elsket for (Brekke et al., 2003). Giddens beskriver kjærlighetsrelasjoner i henhold til et begrep om *det rene forhold*, der han fremhever dette på følgende måte:

«Et rent forhold har intet med seksuel renhet at gøre og er snarere et begrænsende end blot et beskrivende begreb. Det henviser til en situation hvor to personer indgår i et socialt forhold for dets egen skyld, for hvad de pågældende hver især kan få ud af en varig forbindelse med hinanden, og som kun fortsætter for så vidt som begge parter anser det for at tilfredsstille dem tilstrækkeligt til at blive i det» (Giddens, 1994, p. 63).

Det rene forhold er ifølge Giddens (1996) personlige og intime relasjoner som ikke er tuftet på ytre sosiale eller økonomiske betingelser, slik eksempelvis ekteskapet i det tradisjonelle samfunnet ofte betonet seg. I stedet eksisterer en slik relasjon for relasjonens egen skyld, og på bakgrunn av hva de involverte partene psykologisk og hver for seg kan få ut av det. I så måte er det rene forholdet en viktig del av selvets refleksive prosjekt, nettopp fordi det både åpner opp for og krever at individet på en kontinuerlig måte organiserer en forståelse av seg selv. Dette blir i neste omgang det som skal sikre de bånd man knytter til andre. Følgelig har dette også implikasjoner for individets integritet. En relasjon som ikke lenger fremmer avhengighet til ytre referanser krever i stedet en sterkere autentisk struktur internt. Et autentisk individ forventes derfor å kjenne seg selv godt nok til og kommunikativt så vel som atferdsmessig formidle denne viten om seg selv til den andre, noe som igjen involverer gjensidig åpenhet og tillit mellom partene. Det rene forholdet innebærer derfor ikke bare en forpliktelse overfor den andre parten, men samtidig en forpliktelse overfor selve den sosiale relasjonen. Er det rene forhold mulig?

Systemteoretisk er kommunikasjonen mellom de elskende det som konstituerer den intime relasjonen som et sosialt system. Mens de tanker, følelser og forventninger som lukket og selvreferensielt danner de to involverte bevissthetene, alltid iakttar denne kommunikasjonen som sine respektive omverdener. Kjærlighetskommunikasjonens autopoiesis og sannsynlighet avhenger derfor av bevissthetsindividenes opplevelse av omverden, og der de elskende forventer at begge identifiserer seg med den andres opplevelse. Med andre ord må begge forsøke å inkludere *den andres* omverden i sin iakttakelse av egen omverden, noe som nettopp på grunn av psykiske systemers operasjonelle lukning ikke er mulig. For at dette i det hele tatt skulle kunne være mulig måtte det ene bevissthetsindividet i så fall kunne tatt del i det andres selvreferensielle bearbeiding hva gjelder seleksjoner av informasjon (Luhmann, 2003). Således er den andres opplevelse i strikt mening utilgjengelig. Spørsmålet er imidlertid da hvordan en slik kommunikasjon kan komme i stand? Her i oppstår paradokset vi avslutningsvis berørte i forrige avsnitt, da nettopp ulike bevisstheter så vel som bevissthet og

kommunikasjon utgjør fremmedreferanser for hverandre. «*For den moderne kjærleiken blir ironisk nok ein sjølvsentrert, sosial kommunikasjon om det psykologiske og det totalt særeigne ved dei to involverte individ*» (Brekke et al., 2003, p. 154). Men individualitetens selvsentrering misforstår romantikken: Når han prøver å leve seg inn i 'å se' hennes opplevelse, tror han samtidig at hun ser det samme som han. En slik kommunikasjon blir dessverre ensidig, og kan derfor også ofte oppleves som 'desperat' og ulykkelig.

4.4 Individualiseringens paradoks – frihet og avhengighet

Et sentralt tema innenfor sosiologien er menneskets frihet i samfunnet. Dette vedrører en lang diskusjon som allerede fra fagets klassikere av har pågått siden moderniteten begynte å vokse frem (Aakvaag, 2015). Denne debatten er ikke over. Ifølge Mortensen (2000) belyses individets frihet i det moderne med hovedsakelig to påstander: Den første antakelsen står i kontrast til en tidligere og mer normativt bindende og tradisjonell epoke, der det moderne samfunnet nå i stedet tilbyr et bredere spekter av frie valgmuligheter. Som en konsekvens av dette gis individene således en større mulighet til å være 'seg selv'. Den andre antakelsen er at menneskene er blitt mer 'demoraliserte' og selvsentrerte, og følgelig også mer uavhengige og løsrevet fra de solidaritetsbånd som knytter individene sammen i et samfunnsmessig fellesskap. I tråd med det kapittelet tidligere har diskutert kan dette nettopp skyldes at individet i økende grad anonymiseres i en upersonlig omverden, og som dermed samtidig medfører en innskrenkning av muligheter for personlige og intime relasjoner. Solidariteten fremtrer således primært blant venner og i parrelasjoner, mens verden for øvrig fremstår som noe fremmed. Man snakker om en voksende (positiv) frihet og autonomi som finner sted parallelt med moderniseringen og fremveksten av samfunnets funksjonelle/institusjonelle differensiering (Aakvaag, 2015), og der menneskene nå kan tenkes å ha blitt mer individualiserte som et resultat av dette. Samtidig har vi sett hvordan den funksjonelle differensieringen 'deler opp' individene. Man kan ikke lenger kun forholde seg til ett sosialt system, men er snarere *avhengig* av å kunne beherske mange ulike kommunikative operasjoner på tvers av samfunnet. I så måte må man eksempelvis veksle mellom å være far, lærer, tennisspiller, religiøs etc. og der samfunnet forventer at individet selv syr dette sammen til en helhet. Slik kan individet forme en kompatibel identitet å påkrevne integritet. Spørsmålet er imidlertid hvordan menneskets økende avhengighet til samfunnet samtidig medfører en økt frihet og individualitet?

Den moderne individualiseringen medfører med andre ord et paradoks. «*Et paradoks er en operation, som kun er mulig dersom man aksepterer at den ikke er mulig*» (Thyssen, 1997, p. 30). Vi ser at paradokset innehar to sider, frihet og avhengighet, der begge disse øker parallelt. Det kan imidlertid her virke som sosiologien i tradisjonell forstand ser ut til å måtte velge side. Handlingsteoretikere som eksempelvis Bourdieu tillegger individet, med sitt begrep om *habitus*, frihet ved å tilskrive mennesket et mer eller mindre åpent spekter av disposisjoner for muligheter i det sosiale rommet eller på det respektive sosiale felt (Järvinen, 2007; Mortensen, 2000). Giddens begrunner på sin side individenes avhengighet med at ikke alle mennesker innehar de samme mulighetene når det gjelder forutsetninger og ressurser til å velge i samfunnet (Mortensen, 2000). Min antakelse er at når den handlingsteoretiske tradisjonen forutsetter en ontologisk individualisme, altså at samfunnet består av individer og deres handlinger, tvinges den samtidig til å se bort ifra den ene siden av paradokset. Nettopp fordi sosiologien tradisjonelt sett tilskriver individ og samfunn samme referanse, der individuelle handlinger virker samfunnskonstituerende, kan det virke som faget ender opp med et standpunkt der det må velge enten/eller, enten frihet *eller* avhengighet. En forklaringsmodell som fremprovoserer et slikt valg fremstår slik jeg oppfatter det som en epistemologisk hindring. Denne tilnærmingen er en uhensiktsmessig måte å løse opp paradokset, og den kan i så måte heller ikke tilby en tilstrekkelig forklaring på hvordan individene blir mer individualiserte og samtidig mer samfunnsmessig avhengige. Med referanse til Mortensen (2000) kan muligens Luhmann tilby noen teoretiske begreper som kan omforme dette enten/eller-spørsmålet til et heller både/og-spørsmål, der et 'null-sumspill' forvandles til et 'pluss-sumspill'.

«*At iagttage er en paradoksal operation, eftersom den omfatter selvreferanse: iagttagelse er medløbende selviagttagelse*» (Mortensen, 2000, p. 30). Fordi psykiske systemer opererer selvreferensielt står de derfor følgelig overfor et paradoks. For hvordan kan bevisstheten iaktta sin egen selviaktakelse? For at et psykisk system skal kunne fortsette sin autopoiese å iaktta seg selv må det derfor skje en 'avparadoksering'. Med distinksjonen system/omverden innfører Luhmann, som vi har sett, en forskjell der han skiller mellom selvreferanse og fremmedreferanse. Følgelig må systemet derfor først 'bryte' med selvreferansen å iaktta noe annet, for å så referere dette 'annet' til seg selv (Mortensen, 2000; Thyssen, 1997). I så måte oppstår det både en innside og 'utside' i det psykiske systemet, og derfor også to ulike kilder til informasjon.

Følgelig får dette også konsekvenser for individets identitet hvorpå det oppstår et nytt paradoks. Nettopp fordi bevisstheten 'kopierer' fremmedreferanse inn i sin egen selvreferanse, blir identiteten noe likt med seg selv og samtidig noe forskjellig fra seg selv (Thyssen, 1997). Med andre ord, individets refleksjon over opplevelsen av ego konfronteres ikke med noe identisk, men snarere en differens: «*I samme øjeblik, individualiteten er der, er den borte*» (Mortensen, 2000, p. 96). Jeg er like mye den jeg er som jeg ikke er den jeg er, og der min individualitet fremtrer som en forskjell fra seg selv. Dette fremkaller følgelig en 'dobbel løsning' der identiteten bestemmes via fordringer: «*I form af fordringer kan differensen mellem selvsystem og omverden blive indbygget i systemet selv og blive operationaliseret semantisk*» (Luhmann sitert i Mortensen, 2000, p. 97). Det psykiske systemets individualitet (selvreferanse) må altså konstituere seg selv gjennom sitt forhold til egen omverden. Fremmedreferansen overtar dermed det psykiske systemets aktualisering av mening, men likevel i lys av bevissthetens relasjon til seg selv. I så måte er ikke identitet noe som på forhånd er gitt, noe man har eller noe man finner i seg selv bare man 'graver' dypt nok. Identitet er snarere noe man kan gjøre fordring på ved å inkorporere omverden i seg selv. «*Luhmann skærer igennem og siger, at det moderne individs identitet er noget andet end de måder, hvorpå det er gjort relevant i de forskellige funktionssystemer. Eller på kort formel: Det moderne individs identitet er bestemt gennem eksklusjon*» (Mortensen, 2000, p. 99). Individet, som i utgangspunktet befinner seg på 'eksklusjonssiden' av samfunnet, må derfor søke inklusjon (fremmedreferanse) ved å inngå som personer og kommunikative adressater i sosiale systemer. Vi husker Spencer-Browns begrep om *re-entry* fra tidligere. Med prinsippet om gjeninntreden kan bevissthetssystemet innlemme enheten av differensen mellom selvreferanse og fremmedreferanse i seg selv, og der individualiteten derfor kan forstås ut ifra og bestemmes i selve overgangen og kryssningen mellom inklusjon i og eksklusjon fra samfunnets kommunikasjoner.

Nettopp fordi bevissthet og kommunikasjon opererer med ulike og adskilte referanser, åpnes det derfor opp for at man kan studere begge sidene av individualiseringens paradoks samtidig. Psykiske og sosiale systemer utgjør omverdener for hverandre, men er samtidig temporale 'parallellverdener'. Det vil si de opererer lukket og avgrenset side om side og fra øyeblikk til øyeblikk uten direkte kontakt med hverandre.

«*Dette indebærer frihed på begge sider, hvilket grundlæggende betyder, at sociale systemer ikke udvikler sig, som mennesket vil det, men også at mennesket (her det psykiske system) ikke*

udvikler sig konformt med de sociale systemer: Samfundet er ukontrollerbart og mennesket genstridigt» (Mortensen, 2000, p. 94).

Når Luhmann plasserer menneskene i samfunnets omverden, åpner han således også opp for en ny måte å forstå individet. Følgelig blir ikke menneskene bundet til det sosiale på samme måte. Nettopp fordi omverdenen til de sosiale systemene utviser en høyere grad av kompleksitet, og derav mindre orden enn de respektive kommunikasjonssystemene hver for seg, kan også menneskene nå forstås som innehavere av høyere egenkompleksitet. Men individet er likevel avhengig av å mestre de mange utdifferensierte formene for kommunikasjon. Den moderne utviklingen har bidratt til at samfunnets totale kompleksitet har steget betraktelig som et resultat av en slik økt intern differensiering. Derav altså økt kompleksitet på begge sider. Som vi husker foreligger det interpenetrasjon når to systemer, i dette tilfellet psykiske og sosiale, gjensidig muliggjør hverandre ved å stille sin egen kompleksitet til rådighet for det andre systemet. I så måte kan det paradoksale forholdet mellom frihet og avhengighet i den moderne individualiseringsprosessen erstattes med et *interpenetrasjonsforhold* mellom psykiske og sosiale systemer, og der dette utspiller seg som oscillerende prosesser mellom inklusjon og eksklusjon i et forhold til andre individer så vel som til de sosiale systemene (Mortensen, 2000). Følgelig kan det moderne individet også forstås som både mer individualisert, fritt og ubundet, men samtidig mer avhengig av anerkjennelse og derav samfunnets differensierte egenkompleksitet.

4.5 Individets status som ‘omverdensproblem’

Bevissthetsindividet er hva det er i kraft av sin selvreferanse og operasjonelle lukning, altså sin autopoietiske prosess, og følgelig er det i lys av det psykiske systemets autonomi at mennesker kan utvikle sin individualitet. Men denne friheten medfører imidlertid også noen utfordringer. Fordi den moderne individualiseringen påkrever at individet integrerer seg selv, bidrar dette samtidig til at det ‘dyrkes’ frem en stigende selvsentrering. At det moderne samfunnet har medført en økning i kompleksitet og usikkerhet, har som vist, samtidig medbragt forandringer og derav en høyere grad av kompleksitet og utfordringer i dets omverden. Således har dette også, gjennom strukturelle koblinger mellom psykiske og sosiale systemer, bidratt til forandringer i menneskets bevissthet (Jönhill, 1993). Vi har sett hvordan en tiltagende anonymitet og et dermed voksende antall upersonlige relasjoner fremtrer som en konsekvens av samfunnets funksjonelle differensieringsform, samtidig som også trykket på

personlige og intime relasjoner intensiveres. I henhold til dette kan det i første rekke se ut til å være i familiesystemet at utfordringene melder seg for individet, og der instabiliteten i den moderne (romantiske) kjærlighetskommunikasjonen må stå til ansvar for både lykkelige så vel som ulykkelige utfall. Jönhill beskriver dette på følgende måte:

«Även om individualismen inte bara kännetecknar det moderna samhället, så har den moderna individualismen med dess självcentreringsprincip i dag förändrat människan så att hennes personliga och intima relationer alltmer blir till problem. Vi kan observera detta fenomen i familjens upplösningstendenser, i att allt fler människor lever som 'singles' eller som ensamma föräldrar och barn» (Jönhill, 1993, p. 78).

Dette betyr likevel ikke at familien som sosialt system er gått i oppløsning. Mennesker velger jo fortsatt å gifte seg og få barn, selv om statistikken riktignok viser til en rate der omtrent like mange skiller seg og velger å tre ut av ekteskapet.

Sosial eksklusjon kommer til uttrykk på flere måter og belyses blant annet gjennom massemediene og i det politiske systemet. Man hører om økende sosiale utfordringer som eksempelvis stigende arbeidsløshet og innstramning i asylpolitikk på grunn av flyktningkriser. Eksklusjonsprosesser innehar således også et globalt omfang. Det økonomiske systemet ser ikke ut til å evne og inkludere på langt nær alle de mennesker som bor i land eller regioner med større populasjoner. Millioner av mennesker lever rundt om i verden under fattigdomsgrensen, der konsekvenser av dette blant annet arter seg i form av sult, hjemløshet, sosial dumping, ulovlig arbeidskraft, barnarbeid etc. Eksklusjonen viser tydelig at det ikke er menneskene som står i fokus for det økonomiske systemet, men at de snarere er blitt et økende problem i dets omverden (Jönhill, 1995). Dette gjør seg spesielt gjeldene i de deler av verden som innehar mindre industrialiserte land og især utviklingsland.

Også Beck (1997) viser til menneskets risiko og de utfordringer det står overfor i det moderne, der individets 'eget liv' tvers igjennom er et institusjonsavhengig liv. Nettopp fordi individene selv innehar ansvaret med å forme sin egen skjebne blir det å mislykkes det samme som å *personlig mislykkes*, men som likevel fremstår som et resultat av ulike sosiale problemer i samfunnet. Blant annet kan høy grad av arbeidsløshet gjøre utslag på det enkelte psykiske system fordi det trigger en individuell risikofaktor. Dette kan følgelig oppleves som personlig skyldfølelse, angst, føre til konflikter innenfor personlige og intime relasjoner etc.

Med andre ord blir samfunnsmessige problemer til individuelle utfordringer, som igjen kan føre til at individet tilkjennevis status som problem i samfunnets omverden: under et økende negativt trykk på den menneskelige bevisstheten kan dette medføre frustrasjon som igjen kan føre til kriminell adferd eller ekstremisme, eksempelvis i form av rusmisbruk og bruk av vold (ofte rettet mot minoritetsgrupper).

Men samfunnet fungerer tross alt likevel og de sosiale systemene fortsetter å kommunisere. Når Luhmann plasserer mennesket utenfor samfunnet åpnes det nemlig opp for å kunne skille individet fra å være et problem innenfor sosiale systemer, til og heller forstås som en utfordring i disse systemenes omverden. Det er kun sosiale systemer som genererer egne problemer. Med den grunnleggende distinksjonen system/omverden kan måten å definere samfunnet på omformuleres, og således også forholdet mellom individ og samfunn. Den menneskelige individualiteten kan derfor forstås ut ifra helt nye premisser og med en høyere grad av sensibilitet overfor det individuelle. Følgelig gir dette rom for at også de problemer og utfordringer som knytter seg til individet kan studeres med nye og mer fruktbare begrepsbriller i den empiriske analysen. Med referanse til Jönhill (1995) kan man muligens derfor også (paradoksalt nok) hevde at Luhmann tilbyr en teori om det moderne individet som er mer tilpasset mennesket enn den humanistiske tradisjonen.

Kapittel 5 – Overordnet drøfting

I dette kapittelet sammenfattes oppgaven i sin helhet. Innledningsvis gjengir jeg noen generelle systemteoretiske betraktninger, før jeg oppsummerer med en refleksjon over det jeg forstår som grunnleggende erkjennelsesteoretiske forutsetninger vedrørende mennesket. Videre diskuteres de ulike problemstillingene oppgaven stilte innledningsvis. Avslutningsvis peker jeg på enkelte utfordringer og begrensninger ved det systemteoretiske perspektivet, før jeg skal fremlegge en konklusjon.

5.1 Autopoietisk refleksjon

I kapittel tre beskrev jeg selvreferanse som én type refleksjon innenfor autopoietiske systemer. Følgelig gjelder dette for alle meningsaktualiserende systemer, altså for sosiale så vel som for psykiske. Som vi husker oppstår en slik refleksjon når systemet iakttar sin grense mot omverden hvorpå fremmedreferansen gjeninntreffer og bidrar til reproduksjon av systemets bestanddeler, henholdsvis kommunikasjon for sosiale og tanker for psykiske systemer. Når vi reflekterer systemteoretisk tenker vi altså i form av forskjeller, der utgangspunktet er den grunnleggende distinksjonen system/omverden: *«Det är helt enkelt frågan om ett obseravtionssätt med vilket man observerar världen som en distinktion mellan system och omvärld. Som systemteoretiker tänker man följaktligen i termer av skillnader, differenser mellan system och omvärld eller på system i sin omvärld»* (Jönhill, 1995, p. 62). Når systemene avgrenser seg mot omverden kan de derfor iaktta andre systemer så vel som seg selv, og følgelig kan de også reflektere over seg selv og sine interne operasjoner. Systemene oppnår altså en refleksiv avstand til seg selv og sine egne oppsett av programmer. *«Det er først gjennom refleksjon at forholdet mellom system og omverden blir et skille i systemet, og et tema i systemets kommunikasjon»* (Hagen, 2006, p. 185). Refleksjon oppstår der selvreferanse sammenfaller med systemreferanse (Hagen, 2006). Den bidrar til å håndtere systemets 'blindhet', der det rasjonelle skilles fra det irrasjonelle (Rasmussen, 2003). Således oppnår systemet identitet.

Som autopoietiske og meningsaktualiserende er altså sosiale og psykiske systemer samtidig refleksjonssystemer. I denne oppgaven har det i all hovedsak vært bevissthetens refleksjon som har stått i fokus. Den moderne individualiseringen gjenspeiler og fordrer menneskene til og bevisst reflektere rundt de kravene samfunnet stiller, for å så foreta selektive valg av

kommunikativ tilslutning (eller avvisning). Individene må altså hele tiden forholde seg til ulike forventinger (differensierte fremmedreferanser) som de sosiale systemene, og især funksjonssystemene, stiller dem overfor. «*Individet i det moderne må kontinuerlig bevege seg inn og ut av ulike sosiale systemer, systemer som er under kontinuerlig endring*» (Hagen, 2006, p. 188). Man kan si at hvert enkelt system, hver for seg gjør krav på bevissthets-individets forståelse av egen realitet. En slik realitetsforståelse lar seg heller ikke forbigå, nettopp fordi individualiseringsprosessen like mye er et resultat av de valgene man ikke tar som de man tar (Hagen, 2006). På denne måten formes bevissthetens autopoiesis. Dens videre produksjonsretning av tanker og følelser resulterer fra individuell refleksjon hvorpå mennesket konstituerer sin identitet.

5.2 Iakttakelse og distinksjon: En rekonstruksjon av individet

I boken *Introduction to systems theory* skriver Luhmann (2013a, p. 187) følgende:

«I myself would certainly feel better in the environment of society than in society where (if such a position were really possible for man) other people would think my thoughts and other biological or chemical reactions would move my body in completely different ways to what I intended».

Sitatet legger grunnlag for refleksjon over mennesket som individ, samtidig som det implisitt illustrerer et kritisk blikk på hvordan sosiologien tradisjonelt sett fremstiller forholdet mellom individ og samfunn. Vi har sett at mennesket konstituerer seg som to selvreferensielle og operasjonelt lukkede, men samtidig iakttakende og kognitivt åpne systemer (Bakken & Wiik, 2013). Ved at bevisstheten trekker en distinksjon kan den avgrense seg å iakttak kroppen, og likeledes trekker kroppen en distinksjon hvorpå den konstruerer en iakttakelse av bevissthetens tilstand. Som autopoietiske systemer har de således ingen direkte tilgang til hverandre, men fungerer snarere som systemkonstituerende omverdener: Bevisstheten trenger en kropp (eller snarere en hjerne) den kan manifestere seg i, og kroppen avhenger av bevisstheten for å fungere i 'normal' operasjonsmodus. Eksempelvis kan bevisstheten gjennom sin iakttakelse av omverden, blant annet sanse 'uregelmessigheter' i kroppen. Denne fremmedreferansen kopieres så inn i det psykiske systemets autopoiesis (selvreferanse), og gjør således en 'gjeninntreden' i bevissthetens iakttakelsesskjema vedrørende tanker og følelser av fysisk ubehag. Organiske og psykiske systemer er altså adskilte, men likevel

strukturelt koblede som gjennom interpenetrasjon stiller sin egenkompleksitet til rådighet for hverandre: «*Vi bruker hjernen uden at vide hvad der foregår i hjernen – gjorde vi kunne vi formentlig ikke bruge hjernen. Og vi føler smerte uden at vide, hvad der foregår under huden*» (Thyssen, 1997, p. 26). Mennesket må følgelig forstås med utgangspunkt i to ulike systemreferanser, og i så måte er den faktiske biologiske kroppen alltid noe annet enn bevissthetens opplevelse av denne. Luhmann (1990, p. 117) skriver imidlertid: «*This is not to deny that we are all human. But to want to be human has no scientific basis. It amounts to sheer dilettantism*».

Aksepterer vi Luhmanns teori om organiske og psykiske systemer som selvreferensielle og operasjonelt lukkede, forstår vi samtidig at mennesket ikke uten videre kan tilskrives en plass innenfor rammene av det sosiale. For som vi har sett, hvordan kan verken kroppen eller bevisstheten kommunisere? Hvis dette var tilfelle ville jo heller ikke kommunikasjon vært mulig. For hvordan skal man i så fall kunne skille mellom hva som er kjemiske prosesser, hva som er tanker og hva som er kommunikasjon? Hvordan kan man vite hvem som tenker og sier hva dersom psykiske systemer overlapper hverandre? Som Luhmann (1997, p. 77) påpeker, «*...hvordan skulle man forestille sig samfundet som alles hypnose av alle?*». Et system må altså trekke en distinksjon for å utdifferensiere seg. Uten et slikt skille opphører forskjellen i enheten, der systemets mulighet for iakttagelse utenfor seg selv forsvinner. Hvis systemets grenser oppløses, oppløses følgelig systemet. I Luhmanns operative konstruktivistiske perspektiv for erkjennelse, og med det metodologiske grepet system/omverden, er menneskets kropp og bevissthet derfor grunnleggende tilskrevet samfunnets (kommunikasjonens) 'eksklusjonsside'.

Som vi husker er språket det mest elementære mediet som kommunikasjonen, gjennom interpenetrasjon, benytter for å vekke tankenes oppmerksomhet. Således er språket en strukturell kobling hvorpå kommunikasjonen kan muliggjøre seg i tankene, som så bidrar til bevissthetens videre autopoiesis. I analysen argumenterte jeg derfor for at den språklige kommunikasjonen alltid befinner seg i det psykiske systemets omverden, og at et innebygd alter ego i bevissthetsindividet derfor er en misvisende fremstilling. Nettopp fordi språket uteblir er det ikke slik at alter og ego kommuniserer seg imellom. Tanker 'snakker' ikke sammen. Følgelig eksisterer det heller ikke to identiteter, en personlig og sosial, eller to personligheter. Hva er en personlig personlighet? Med Luhmanns (1997, p. 77) noe forvirrende utsagn «*Ingen er 'jeg'*» kunne man om så også stilt spørsmål ved selve ego. Det er

snarere snakk om *en* kompatibel identitet som konstituerer seg gjennom bevissthetens iakttagelser av forskjellen i enheten mellom seg selv og omverden, og gjennom distinksjonen selvreferanse/fremmedreferanse.

Med denne epistemologiske forutsetningen kan også helt elementære interaksjonsforløp ses med nye briller. I motsetning til Meads begrep om *den generaliserte andre* opererer Luhmann, som vi vet, med selvreferensielle kommunikasjonsprosesser. «*Hos Mead når selvet sit mest avanserede utviklingsstadium, når det er i stand til at integrere sin orientering i forhold til andre som det interagerer med i et generelt sæt af normer, når det tager den andens perspektiv*» (Fryd, 2013, p. 206). Med begrepet om *dobbelt kontingens* forstår vi at det ikke bare er den ene som må ta den andres perspektiv, men den andre må også ta den førstes perspektiv. Det er derfor snarere snakk om et emergent forhold, der både den første og den andre er emergente individer. Med dette menes at begge individene rekursivt påvirker både seg selv og den andre, samt den kommunikasjonen begge partene er tilsluttet (Fryd, 2013). Å bygge inn et alter ego i ego er derfor et erkjennelsesmessig problem. «*I seg selv, så å si som grensesnittet mellom sine egne tankesammenknytninger, finner bevisstheten bare sin egen bevissthet og ingen annen*» (Luhmann, 2013b, p. 214). Følgelig belyser dette også feilslutningen om to identiteter. Før jeg skal diskutere oppgavens problemstillinger vil jeg derfor fremheve dette med et av Luhmanns egne sitater vedrørende handlingsteoriens forutsetninger:

«Denne teoriretning bygger et kontingent handlende alter ego ind i ego 'et og ser, ganske riktigt, formidlingsprocessen som brug av symboler. Men den behandler kun problemet fra den ene side av interaksjonen og underforstår, at det er det samme fra den anden side. Den behandler så at sige kun den halverede dobbelte kontingens og forbliver derved en handlingsteori. Sociale systemer opstår imidlertid ved (og kun ved), at begge parter erfarer dobbelt kontingens og ved at ubestemmeligheden af en sådan situation for begge parter i enhver aktivitet, som finder sted, får strukturdannende betydning. Dette kan ikke forstås med handling som grundbegrep» (Luhmann, 2000, p. 148).

5.3 Diskusjon rundt problemstillingene

Opgavens overordnede problemstilling var følgende: *Gjennom hvilke vitenskapelige begreper kan systemteorien bidra med et fruktbart alternativ til den tradisjonelle måten å*

tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn? For å besvare denne stilte jeg ytterligere to underordnede forskningsspørsmål. Det ene spurte hvordan systemteorien svarer på den ontologiske individualismens problem. Det andre hvilke epistemologiske konsekvenser begrepet *selvreferanse* har som forutsetning for å forstå individualisering. Da de underordnede forskningsspørsmålene er ment å underbygge en forståelse for hvordan den overordnede problemstillingen kan besvares, anser jeg det som hensiktsmessig og først foreta en drøfting av disse.

5.3.1 Systemteoriens svar på den ontologiske individualismens problem

Hva består virkeligheten av? Er det samfunnet? Samfunnet er riktignok virkelig, men snakker vi ikke da egentlig mer konkret om en sosial virkelighet? Innenfor samfunnet finner vi jo også utdifferensierte sosiale 'virkelighetsområder'. Nettopp fordi sosiale systemer trekker sine egne grenser mot omverden, iakttar de også den sosiale virkeligheten på hver sin måte. Man kan si at det funksjonelt differensierte samfunnet er *polykonteksturalt*, samfunnet består av ulike systemavhengige kontekster eller sfærer (Hagen, 2006). Men tenker vi systemteoretisk og i tråd med Luhmanns operative differensieringslogikk, må det jo også finnes en virkelighet utenfor det sosiale. For vi mennesker er vel også virkelige?

Vi vet nå at mennesket kan tilkjenne seg på bakgrunn av to operasjonelt lukkede og selvreferensielle systemer. Kroppen reproducerer seg gjennom fysiologiske og kjemiske prosesser, og bevisstheten gjennom nye tanker. Hvis vi vil studere hvordan hjernen arbeider må vi kunne beskrive å forklare dens biologiske prosesser, vi hengir oss ikke med bevissthetens tankestrømmer. Likeledes, hvis vi vil undersøke bevisstheten retter vi oss mot tankene, ikke fysiologiske prosesser i hjernen. Disse ulike mediene kan selvfølgelig påvirke hverandre, men de gjør det alltid fra et omverdensperspektiv (Moeller, 2012). Samfunnet på sin side reproducerer sosiale hendelsesforløp i form av kommunikasjonsprosesser. Som sosiolog er jeg interessert i å undersøke sosiale forhold og retter meg derfor verken mot menneskets kropp eller bevissthet, men mot samfunnets kommunikasjoner. Jeg er jo ikke lege eller psykolog. «*Society, according to Luhmann, was never human – the notion of the 'human being' has always been problematic, and a sociology based on humanist terms has always been misguided*» (Moeller, 2012, p. 21). Når Luhmann hevder at 'mennesker ikke kan kommunisere' må dette utsagnet forstås analogt med at mennesker heller ikke kan produsere fysiologiske og kjemiske prosesser i kroppen, ei heller tanker i bevisstheten. Bare kroppen og

bevisstheten selv kan reprodusere sine egne elementer, gjennom sine egne operasjoner (ibid.). Med andre ord har mennesket like lite kontroll over sosiale funksjoner som de har over organiske og psykiske.

Den ontologiske individualismen hevder at verden utelukkende består av individer, og at sosiale forhold eller fenomener kan bestemmes ut ifra fakta om individene (Hviid Jacobsen, Lippert-Rasmussen, & Nedergaard, 2010). Men hvor fruktbart er dette som vitenskaps-teoretisk utgangspunkt for den sosiale virkeligheten? «*As human beings, we have a biological body, a mental mind, and are addressed as persons in communication. However, there is no discernable systemic unit that could successfully combine these three operationally differentiated realms*» (Moeller, 2012, p. 23). Slik jeg forstår Luhmann, og med den foregående analysen i mente, må en sosial ontologi om hva som er det værende bestemmes på bakgrunn av kommunikasjonsbegrepet. Sosiologien bør derfor beskjeftige seg med kommunikative hendelsesforløp, samfunnets bestanddeler, som sitt minste enhetlige studieobjekt. I denne anledning kunne man muligens stille spørsmål ved om sosiologien overhodet skal inkludere individene i sitt gjenstandsområde, eller heller overlate det til eksempelvis psykologien. Men fordi den menneskelige bevisstheten er en forutsetning for kommunikasjon er ikke individet desto mindre relevant. Poenget er snarere at det ikke er menneskene som gir opphav til kommunikasjonen, slik den handlingsteoretiske og humanistiske tradisjonen vil hevde. I følge Luhmann er ikke handling, slik sosiologien tradisjonelt sett fremstiller begrepet, noe sosialt betinget. Handlinger forekommer ikke mellom mennesker, men er snarere noe individet selv foretar seg: «*'Action' first of all refers to an individual human being and not to a process that links different human beings*» (Luhmann, 2013a, p. 183). Det er først med systemteoriens begrep om *handlings-kommunikasjon* som eget system at noe sosialt kan tilkjennegis, hvorpå det kun er kommunikasjonen som kan reprodusere ny kommunikasjon. Følgelig er det også bare kommunikasjonen som kan reprodusere samfunnet. Som oppgaven har vist er det således via *strukturelle koblinger* og gjennom *interpenetrasjon*, at *personer* inngår som konstituerende strukturelementer i ulike kommunikasjonsforløp, eksempelvis som forsker i vitenskaps-systemet eller som skattebetaler i det økonomiske systemet.

Men kan vi imidlertid stoppe her? Av hensyn til denne oppgaven må vi gå videre å spørre om dens ontologiske utgangspunkt egentlig kan bestemmes på bakgrunn av hverken individene eller samfunnet, eller om en forståelse av hva som er det 'værende' heller må oppdages i

differensen mellom disse. Verden består jo ikke alene av mennesker (organiske og psykiske systemer), det ville jo i så fall utelukke kommunikasjon og samfunn. Ei heller består virkeligheten kun av kommunikasjon, da dette avviser mennesket. Hva som er virkelighetens sanne karakter, slik jeg forstår Luhmann, må snarere bestemmes med utgangspunkt i differenser mellom organiske, psykiske og sosiale systemer, som på hver sin måte konstruerer egen omverden ulikt. I så måte skaper de også ulike realitetsforståelser. En systemteoretisk ontologi, dens forståelse av hva som konstituerer virkeligheten, bygger derfor på konstruksjoner og består følgelig av erkjennelser gjennom distinksjoner. Verden består ikke av enhet, men av forskjeller. Vedrørende dette har Fryd (2013) valgt den passende overskriften: *'Fra ontologi til deontologisk epistemologi'*.

5.3.2 Epistemologiske konsekvenser av selvreferanse for individualitet

Vi forestiller oss ofte bevissthet som noe individuelt og enhetlig. Spørsmålet blir da hvordan en individuell bevissthet avgrenser seg? Men hvordan skal man forstå bevissthetens grenser? Hvor begynner og slutter bevissthet? Det psykiske systemet kan, som vi har sett, iakttatt seg selv. Det kan derfor også beskrive seg selv. Ved at bevisstheten relaterer seg til et forskjellsområde oppstår det dermed en forutsetning av muligheter for begrensning. Med dette forstår vi at den distinksjonen som skaper forskjellen i enheten mellom det psykiske systemet og dets omverden fremstår som kontingent og kunne derfor også vært noe annet. Gjennom slike begrensninger tvinges systemet derfor til å ta hensyn til omverden (Luhmann, 2000). Det psykiske systemet kan altså beskrive seg selv når det evner å organisere de distinksjoner det trekker, hvorpå den konstruerte fremmedreferansen som nå oppstår gjeninntre i systemets fortløpende autopoiesis og i dets representasjon. Bevisstheten «...indøver fx differencen mellem sit eget system og omverdenen og kan så anvende denne difference til behandling af forestillinger som information» (Luhmann, 2000, p. 312). Vi ser at det fremtrer et 'sirkulært' forhold i det psykiske systemet. En bevissthet refererer altså informasjon kun til seg selv, og som påpekt tidligere blir derfor iakttakelse medløpene selviakttakelse. Kan man således hevde at det psykiske systemet fremstår som 'egosentrisk' i sin natur? At dets tilstand og opplevelse til enhver tid kun er en konstruksjon av systemets *egne* distinksjoner og ingenting annet, der fremmedreferansen alltid blir 'offer' for selvreferansen? Hvis dette er tilfelle er jeg, enten jeg vil eller ikke, alltid senteret i min tilværelse. En slik sirkulær og selvreferensiell lukkethet begrunner derfor systemets autonomi. Eller som Luhmann (2000, p. 312) selv skriver:

«Bevidsthedens autopoiesis er følgelig det faktiske grundlag for psykiske systemers individualitet».

Dette har også erkjennelsesmessige konsekvenser med hensyn til hvordan individet konstituerer sin identitet, eller med mer tekniske termer, hvordan identifikasjon bidrar til individuell identitetsorganisering og meningsproduksjon i bevisstheten. Som oppgaven har vært inne på avviser Luhmann den epistemologiske forutsetningen om to identiteter, blant annet fordi *«...intet individ identifiserer sig selv dobbelt på denne måte, og at heller ingen iagttagere vil være i stand til at holde disse identiteter ude fra hinanden»* (Luhmann, 2000, p. 323). I stedet konstitueres individets identitet av den formen (forskjellen i enheten) som besørger det psykiske systemets lukkede autopoiesis, altså gjennom distinksjonen identisk/ikke-identisk. Det som betegnes som identisk trenger imidlertid ikke å vedvare, men det må altså kunne skilles fra noe ikke-identisk. Nettopp fordi bevissthetens bestanddeler er dynamiske, tanker opphører like raskt som de oppstår, fremstår det psykiske systemet som temporalt. Den menneskelige identiteten er således underlagt en tidsdimensjon. Jeg er en annen i dag enn jeg var for ti år siden, men jeg er fortsatt *en* og i øyeblikket alltid *den samme*.

Det som er avgjørende er hvordan denne identiteten skaper og gjør seg kompatibel med ulike situasjoner, altså hvordan bevissthetens operasjoner bidrar til identifikasjon i det psykiske systemet. Når systemet utfører en tilslutningsoperasjon kan i så måte både den første og andre operasjonen sammenfattes som *en* eneste handling, der *«...identitet danner seg som et kondensat av flere operasjoner»* (Luhmann, 2013b, p. 229). Sett fra en annen side kan det samme identitetsforholdet oppstå gjennom bekreftelse. Identifikasjonen *avhenger* da av den andre operasjonen, men der denne nå fremstår som et annet moment og som en annen situasjon. Med dette åpnes det derfor også opp for andre muligheter. Den samtidige identitetskonstituerende prosessen av *kondensering* og *bekreftelse* frembringer følgelig distinksjonen aktualitet/mulighet, og som vi husker oppstår mening i nettopp enheten av denne forskjellen (Luhmann, 2013b). Alle bevissthetssystemer opererer innenfor et medium av mening, men hvordan én bevissthet produserer mening kan ikke overlappes til hvordan en annen bevissthet produserer mening. *«Slik kan psykiske systemer aldri oppnå noen gjensidig forståelse, og de kan heller ikke oppnå noen fusjon av sine meningshorisonter»* (Bakken, 2006, p. 131). Hva som gir mening for meg gir ikke nødvendigvis mening for deg.

Når individet selektivt velger tilslutning eller frakopling overfor samfunnets utdifferensierte kommunikasjoner, og herav enten stiller seg konformativ eller avvisende til ulike systemavhengige krav og forventninger, gis det et overveldende inntrykk av meningskontekster. «*Obviously there are countless distinctions that can function as the context of the formation of identity...*» (Luhmann, 2002b, p. 121). Uavhengig av om individet velger tilslutning eller avvisning, oppstår det tallrike fremmedreferanser som kopieres inn i bevissthetens iakttakelsesskjema. Imidlertid er det ikke alltid den eksterne referansen passer inn i skjemaet, og iakttakelse kan dermed medføre fremmedgjøring. Man kan si at selvreferansen ikke 'håndterer' enheten av distinksjonen på en tilfredsstillende måte. Eksempelvis er jeg som flittig student opptatt av å vite at jeg har gjort mitt arbeid så godt jeg kan. Dette bekreftes eller avkreftes i måten mitt psykiske system refererer til seg selv, altså i min bevissthets autopoiese. Dersom jeg gjør jobben halvveis eller slurver oppstår det følgelig en ytre referanse som ikke passer inn i mitt iakttakelsesskjema. Man kan si at jeg har trukket distinksjoner som konstruerer en 'feilaktig' fremmedreferanse, og som ikke passer med min selvbeskrivelse når den gjeninntre i bevissheten. Som person overfor meg selv føler jeg meg fremmedgjort. Bevisshetens identitet konstitueres ved at den iakttar kontinuerlige prosesser av inklusjon i og eksklusjon fra samfunnets kommunikasjoner, men det er likevel en bevisshet som kun gjenspeiler egen individualitet som selvreferensiell.

5.3.3 Systemteori – et fruktbart alternativ?

Studieobjektet i denne oppgaven har vært å undersøke gjennom hvilke vitenskapelige begreper systemteorien kan bidra med et fruktbart alternativ til sosiologiens tradisjonelle måter å tenke rundt forholdet mellom individ og samfunn. I dette avsnittet skal jeg drøfte hvordan oppgaven har besvart dette, der jeg samtidig her viser til de viktigste begrepene. Som vi har sett består altså samfunnet av kommunikasjon hvorpå ulike sosiale systemer utdifferensierer seg med hensyn til egen kommunikativ rasjonalitet, eksempelvis som økonomisk, juridisk og politisk kommunikasjon. Som iakttaker av de ulike sosiale systemene befinner mennesket seg derfor i en kompleks omverden, der det til enhver tid må foreta selektive valg mellom å tilslutte seg eller avvise de kontinuerlige kommunikasjonstilbudene. «*Stilt overfor de mange og skiftende systemkravene må individet ta stilling til spørsmålet om hva dette betyr – hvordan skal jeg forholde meg? Individet må personliggjøre systemkravene*» (Hagen, 2006, p. 188). Den moderne individualiseringen fordrer således at individet selv

former eget livsløp. Menneskets 'medium', dets tilværelse eller liv, påkriver derfor at individet danner seg en identitet som utviser fleksibilitet og er kompatibel med ulike kommunikasjoner på tvers av samfunnssystemene.

Vi har sett at Luhmann opererer med en grunnleggende forståelse av virkeligheten gjennom det metodologiske grepet *system/omverden*. At verden fremtrer i form av differens og ikke enhet gjør seg også sentral som utgangspunkt for den moderne individualiseringsprosessen. Som vist hviler også individets forståelse av seg selv på distinksjoner. Jeg er den jeg er til forskjell fra noe annet, der dette annet til enhver tid tilskrives min omverden. Samtidig er det dette andre, min omverden, som gjør meg til meg og således forskjellig fra alle andre. Det er gjennom distinksjonen *system/omverden* at vi overhodet kan forstå de omgivelsene vi omgir oss med, og det er nettopp gjennom dette skillet at verden utdifferensierer seg med hensyn til ulike realitetsforståelser, ulike identiteter, ulike kommunikative logikker etc. På dette grunnlaget avviser Luhmann derfor Habermas' forslag om en felles *livsverden* (Brekke et al., 2003). Det fremtrer ingen felles identitet eller kollektivt rasjonalitetsgrunnlag i samfunnet. Ei heller finnes det derfor ett bestemt funksjonssystem i samfunnet som raver over de andre systemene eller som opptrer som mer sentralt, slik man gjerne forestiller seg det politiske systemet. Alle systemiske iakttagelser som foretas av samfunnet skjer samtidig *i* samfunnet, og noen total iakttagelse av samfunnet som helhet er derfor ikke mulig. Det moderne samfunnet er *funksjonelt differensiert og desentrert*.

Også systemteoriens forståelse av *kommunikasjon* innehar en annen betydning enn hva sosiologien tradisjonelt legger i dette begrepet. For Luhmann er kommunikasjon, som vi har sett, en syntese av tre distinksjoner, eller seleksjoner: *informasjon, meddelelse og forståelse*. En avsender velger altså ut informasjon, som han så velger å meddele. Mottakeren må så forstå, eventuelt forstå at hun ikke forstår eller forstå at hun misforstår den meddelte informasjonen. Kun da kan vi ifølge Luhmann snakke om en vellykket kommunikativ hendelse eller sekvens. Luhmann fremstiller derfor handlingsteoriens begrep om *intersubjektivitet* som en epistemologisk hindring, nettopp fordi dette impliserer at en forståelse nærmest kan overføres direkte fra en bevissthet til en annen (Guneriusen, 1999). Et kommunikasjonssystem påkriver minst to bevissthetssystemer som begge iakttar sine omverdener som kontingente. Nettopp fordi hvert psykisk system kun refererer omverdenen til seg selv og sitt eget iakttagelsesskjema, skapes det også to ulike identiteter med to forskjellige meningshorisonter. Det oppstår med andre ord *dobbelt kontingens*. Fordi dette

skaper usikkerhet rundt forventninger vedrørende den andre parten og derfor bidrar til en økning i interaksjonens kompleksitet, fremstår kommunikasjon som mer 'usannsynlig'. Nettopp derfor avviser Luhmann forekomsten av en slik 'mellommenneskelig' «...*formidlet sandhed, det vil sige forestillingen om at man kan frembringe riktigere tilstande ved at trække på en fælles universale normer*» (Fryd, 2013, p. 206), eksempelvis slik Habermas (1984) postulerer de tre gyldighetskravene ved kommunikativ handling (objektiv sannhet, subjektiv sannferdighet og normativ kontekst). Det er snarere kun ved å redusere den dobbelte kontingensen at kommunikasjon kan komme i stand, og som vi vet henviser Luhmann til ulike *kommunikasjonsmedier* for å løse dette problemet. Følgelig kan heller ikke samfunnet reduseres til å bestå av individenes handlinger, nettopp fordi en slik forutsetning ikke inkluderer individenes forståelse av andre individers handlinger. Det er kun gjennom den selektive forståelsen i kommunikasjonen at det kan oppstå et grunnlag for videre handling, og det er således bare dersom de tre seleksjonene i kommunikasjonsforløpet resulterer vellykket at det sosiale systemets autopoiesis kan vedvare og at kommunikasjonen kan reproduseres. Systemteorien er derfor først og fremst en teori om kommunikasjon og således en teori som forklarer samfunnsmessige fenomener på bakgrunn av kommunikasjon, «...*der handling får ein sekundær status*» (Brekke et al., 2003, p. 104).

Luhmanns teori om autopoietiske operasjonelt lukkede systemer bryter helt og holdent med tidligere sosiologiske teoridannelser, og med dette bruddet følger derfor også noen fruktbare innsikter vedrørende forholdet mellom individ og samfunn. Begrepet om *autopoiesis* impliserer nemlig at systemenes bestanddeler, være seg det er tanker eller kommunikasjon, ikke kan reduseres til noe utenfor seg selv. For sosiale systemer betyr dette at det bare er det respektive system som kan kommunisere i henhold til eget medium. På denne måten kan hvert av systemene tilskrive kommunikasjonen *mening*, hvorpå ny kommunikasjon reproduseres på bakgrunn av foregående kommunikasjon. Som vist er det samtidig gjennom en differensiert kommunikasjonslogikk at systemene trekker distinksjoner og kan konstruere egen omverden. Systemene foretar i så måte en kontinuerlig rekonstruksjon av egen omverden på bakgrunn av interne kommunikasjonsforløp, og hva som selekteres og velges ut gjennom systemenes iakttagelser av omverdenen blir via *selvreferanse* avgjørende for systemenes videre autopoiesis (Brekke et al., 2003). For det psykiske systemet, hvorpå dets medium utgjør en fremmedreferanse for kommunikasjonen, betyr dette en fortløpende prosess av kompleksitetsendringer i en sosial omverden det hele tiden må ta stilling til. Samfunnet er et eget lukket sosialt system der psykiske systemer utgjør en forutsetning, men aldri inngår

operativt. De utdifferensierte kommunikasjonssystemene samfunnet består av er sine egne referenter, og for den menneskelige bevisstheten derfor fremmedreferenter den fortløpende må forholde seg til.

Gjennom begrepene *strukturell kobling*, *interpenetrasjon* og *person* viser Luhmann likevel hvordan individene kan inngå i en kommunikativ omverden. Disse begrepene må forstås som en direkte konsekvens av autopoietiske systemers virkemåte. Via strukturelle koblinger mellom psykiske og sosiale systemer kan disse, gjennom interpenetrasjon, 'gjennomtrengre' et annet system på tross av at de ikke har noen direkte tilgang til en virkelighet utenfor seg selv. Interpenetrasjon fremgår, som tidligere vist, når et system stiller sin egenkompleksitet til rådighet for et annet system. I henhold til psykiske og sosiale systemers operasjonelle lukning fremstiller dette mer konkret, gjennom persepsjon og taleproduksjon hvorpå språket fungerer som den strukturelle koblingen, hvordan kommunikasjonen kan muliggjøre seg som tanker og tanker som kommunikasjon. Endelig forstår vi hvordan 'kommunikasjonen kan kommuniserere' uten direkte tilgang til psykiske systemers medium, samtidig som denne kommunikasjonen likevel bidrar til reproduksjon av tanker og meningsaktualisering i bevisstheten. At kommunikasjon alltid opererer i bevissthetens omverden minner oss på at det noen ganger kan være vanskelig å 'sette ord' på tanker og følelser. Nettopp fordi språket befinner seg utenfor tankenes domene vil en ytring i så måte aldri kunne gjengi en eksakt beskrivelse av den aktuelle mentale tilstanden.

Når individer velger å tilslutte seg kommunikasjonstilbud kan de inkluderes i sosiale systemer. Følgelig kan de også identifiseres som *personer* i kommunikasjonen. «*Systemene tilordner sig personer ved at gjøre dem relevante for kommunikasjonen og ved at gjøre dem iagttagelige. Personer sikrer den samfundsmæssige kommunikation forankringspunkter. Personer udgør fortætninger, som kommunikationen kan rette sig mod*» (Højlund, 2014, p. 175). Begrepet 'person' kan, som tidligere vist, beskrives som en form med to sider, altså som en distinksjon: «*'Person' er en enhed af forskellen mellem generaliserede forventninger og personlig opfyldelse af disse forventninger*» (Højlund, 2014, p. 157). Som vi husker er dette begrepet nært tilknyttet rollefunksjoner med tilhørende forventninger innenfor de ulike kommunikasjonssystemene. I følge Højlund (2014) kan man derfor peke på et forhold mellom systemavhengig generalisering og personlig utfylling. På den ene siden kan 'person' derfor henviser til hvordan bevissthetssystemer gir et bestemt innhold til en generell rolle. Alternativt kan begrepet forstås som en konsekvens av hvordan kommunikasjon skaper generelle roller,

hvorpå disse rollene realiseres når det kommuniseres i tråd med disse. Man kan være en person for seg selv så vel som for andre. Med andre ord kreves det at en person sammenfatter både sine egne og andres forventninger til seg selv. «*Jo flere og jo mere forskjelligartede forventninger der individualiseres på denne måte, jo mere kompleks er personen*» (Luhmann, 2000, p. 369). Luhmanns begrep om menneskets form som person hjelper hos altså til å forstå hvordan forventninger spiller inn som et ledd i individualiseringen, og derav som en kobling mellom individ og samfunn.

Med teoretisk fruktbarhet åpner disse begrepene opp for at den menneskelige individualiteten nå kan forstås ut ifra et helt nytt perspektiv. Utgangspunktet for en empirisk analyse av individualiseringsprosessen kan derfor formuleres med referanse til Ole Thyssen: «*Mennesket er ikke en del av samfunnet, og samfunnet er heller ikke til for mennesket*» (Thyssen sitert i Brekke et al., 2003, p. 104). Nettopp fordi omverden til et sosialt system utgjør et mangfold av andre sosiale systemer (og psykiske systemer), må denne omverdenen derfor forstås som mer kompleks og uoversiktlig enn hvordan det respektive system selv innordner seg. Dette fordrer derfor at psykiske systemer samtidig innretter seg etter en slik omverden, og følgelig må den menneskelige bevisstheten også forstås med utgangspunkt i en grunnleggende kompleksitet. Dette impliserer at individene også kan tillegges en større frihet med hensyn til å beherske denne kompleksiteten. De kan følgelig håndtere dette på en 'tilfredsstillende' og fornuftig måte, men de kan like gjerne foreta irrasjonelle valg av tilslutning og avvisning overfor samfunnets differensierte kommunikasjonstilbud. Med andre ord kan individene tilskrives et bredere spekter av muligheter for hvordan de kan aktualisere mening og konstituere egen identitet, og samtidig en større frihet til også umoralske handlingsvalg i sitt forhold til egen omverden. Når samfunnets sosiale og normative rammer ikke lenger bidrar som absolutte føringer for hvordan man skal forstå mennesket, åpnes det opp for at individenes egenskaper, intensjoner og ønsker kan erkjennes på en mer substansiell måte. Samtidig har vi sett at det nettopp derfor heller ikke er nødvendig, ei heller mulig, å ta utgangspunkt i én bestemt forståelse av individene for å forklare samfunnet.

5.4 utfordringer og begrensninger med Luhmanns teori

Luhmanns teori kan oppleves som sammensatt, intrikat, og samtidig meget detaljert utformet. Kort sagt er det ikke gjort i en håndvending og verken lære seg eller forstå systemteori. Å peke på begrensninger med en slik teori krever derfor at man på forhånd har en god del

kjennskap til og innsikt i hva forfatteren faktisk mener med sitt bidrag, og i så måte bør man også veie sine innvendinger med omhu. Jeg skal i dette avsnittet likevel belyse noe av det jeg oppfatter som generelle utfordringer ved Luhmanns teori.

En faktor jeg opplever som problematisk når jeg tolker det systemteoretiske perspektivet har å gjøre med menneskets rolle i kommunikasjonen. Å forstå at tanker ikke kommuniserer er ikke vanskelig å ta inn over seg, ei heller at psykiske systemer ikke overfører bevissthet seg imellom. At vi kan tenke på en ting og samtidig uttrykke noe annet er også en realitet vi opplever fra tid til annen. Det jeg imidlertid finner vanskelig å forstå fullt ut er Luhmanns begrep om *interpenetrasjon*, og at det kun er dette som kan muliggjøre individenes kommunikasjon seg imellom. I følge Luhmann er riktig nok systemene *strukturelt koblet*. Kroppen er koblet med bevisstheten og bevisstheten med kommunikasjon. Slik jeg oppfatter interpenetrasjonsbegrepet er dette fremstilt for å vise hvordan kommunikasjonen, via disse koblingene (der språket antas som den mest grunnleggende), kan muliggjøre seg som tanker i det psykiske systemet og likeledes hvordan tanker kan bidra til kommunikasjon. Men handler det ikke her rett og slett bare om kognitive persepsjonsprosesser og ingenting annet? At det er komplekse biologiske og kjemiske prosesser som til syvende og sist legger grunnlag for 'interpenetrasjon'? Som sosiolog er det riktignok ikke Luhmanns oppgave å beskjeftige seg med disse prosessene, men nettopp derfor fremstår begrepet som noe 'tungvint'. Jeg stiller derfor spørsmåltegn ved hvor fruktbart det egentlig er å skille så strikt mellom organiske, psykiske og sosiale systemer. For selv om systemene er operasjonelt lukkede, er de jo like fullt 'kognitivt åpne' (Bakken & Wiik, 2013, p. 43). Tanker er og blir tanker. Men i all den tid bevisstheten er en forutsetning for kommunikasjon, spør jeg likevel derfor om det ikke er menneskene som faktisk egentlig kommuniserer? Dersom dette er tilfelle fremstår det for meg som om begrepet om interpenetrasjon mellom psykiske og sosiale systemer er en omvei og egentlig et forsøk på å oppnå uavhengighet fra det psykologien forklarer på en mer forståelig og vitenskapelig fundert måte. For meg virker det også som at påstanden om at 'mennesker ikke kan kommunisere' svekkes når man innfører begrepet om *person*. Nå er vel for så vidt Luhmanns personbegrep først og fremst konstruert for å kunne plassere og identifisere individene innenfor sosiale systemer hvorpå de inngår i ulike kommunikasjonsforløp. Følgelig er man som person en kommunikasjonsagent i samfunnet. Men hvem er denne personen som kan adresseres kommunikasjon om ikke mennesket selv? Plutselig virker det som at individene kan kommunisere likevel.

Vel og greit er det at kommunikasjonen ikke kan 'lese' tanker, men der det forekommer dialog mellom mennesker ser det likevel ut til at man er ganske innforstått med hva den sosiale situasjonen handler om. Hvis det er slik at det psykiske systemet er helt adskilt fra sin omverden, altså operasjonelt lukket fra hva der kommuniseres om, hvordan skal man da tolke den forutinntatte forståelsen man så ofte opplever i samhandling med andre? Med referanse til Willy Guneriussen (1999) kan det derfor tenkes at det må foreligge en forhåndsdefinert situasjonsforståelse med hensyn til det sosiale. Når jeg er kommet inn døren til et veiledningsmøte vet både jeg og veileder på forhånd hva der skal kommuniseres om, uten at det nødvendigvis har inntruffet en eneste kommunikasjonssekvens. Jeg ser ikke helt hvordan dette skulle være mulig dersom det psykiske systemet er helt lukket for en forståelse av det sosiale, altså kommunikasjonen.

Nettopp dette bringer oss over på det som kan oppfattes som en begrensning med systemteoriens erkjennelsesteoretiske bidrag:

«Den overser hvor mye av erkjennelsen som er sosialt konstruert. Mange av de sentrale begreper og distinksjoner den ene bevisstheten bruker for å konstruere sin omverden, er begreper og distinksjoner som allerede er sosialt og språklig operative på nivå av institusjonelt definerte situasjoner og prosesser» (Guneriussen, 1999, p. 324).

Ethvert psykisk system opererer selvsagt ut ifra sine egne tanker, hvorpå bevisstheten konstruerer en forståelse av omgivelsene. De distinksjonene som trekkes og de begrepene som benyttes i erkjennelsesprosessen er selvfølgelig individuelle redskaper som ikke forstås likt av alle. Bevisstheter overlapper ikke hverandre. Spørsmålet er likevel om ikke disse begrepene over tid har oppnådd en institusjonell status, først og fremst gjennom språk og felles sosiokulturelle handlingsuttrykk? Er det ikke nettopp gjennom språket som strukturell kobling at Luhmann fremstiller interpenetrasjonen? Det kan virke som Luhmann utelukker dette fra erkjennelsesprosessen. Muligens er det gjennom opparbeidelse av felles sosiale konstruksjoner at vi samtidig forstår og erkjenner verden noenlunde likt. Med hensyn til Luhmanns 'deontologisering', at det værende heller må forstås som erkjennelse gjennom forskjeller og ikke enhet, kunne man heller snu på bildet. For når individene trekker distinksjoner og anvender begreper hvorpå de konstruerer sin omverden, hvor kommer da disse begrepene fra? Muligens kan det kanskje være slik at disse iakttakelsesinstrumentene har sin opprinnelse i en ytre verden som gjennom gradvis sosialisering manifesterer seg i den

menneskelige bevissthet. «*Begrepene og kunnskapen hører med til den sosiale realiteten, og er ikke bare forestillinger om denne i hodet til observatører*» (Guneriusen, 1999, p. 325). Skal man tolke Luhmann rett er alle selvreferensielle systemer erkjennende systemer. Dette gjelder derfor samfunnets kommunikasjonssystemer så vel som den menneskelige bevissthet. Dette fremstår også som noe merkelig, da bevissthet er henvist til sosiale systemers omverden. For hvordan kan egentlig kommunikasjonen erkjenne? Det kan her nærmest virke som om kommunikasjonen lever sitt eget liv, noe som for så vidt virker logisk hvis man tar utgangspunkt i utsagnet om at det 'kun er kommunikasjonen som kan kommunisere'. Men psykiske systemer er en forutsetning for kommunikasjon. Spørsmålet er om det da ikke likevel er menneskene som erkjenner, men innenfor rammene av situasjonsbetingede og sosiale strukturer? Jeg opplever det derfor som litt tungt å forstå hvordan selvregulerende kommunikasjonssystemer kan erkjenne, eller egentlig foreta seg noe som helst uten at det forekommer noe 'bevisst' som styrer bak disse kulissene i samfunnet. Som vi har sett avviser Luhmann dette med største velvilje.

Kapittel 6 – Oppsummering og konklusjon

Hos Hans-Georg Moeller kan man lese følgende omtale av Luhmann: «*He characterizes himself as a radical antihumanist because he thinks that the humanist self-description has been fundamentally flawed from the start*» (2012, p. 21). Sitatet åpner for tolkning. Når Moeller og andre forfattere omtaler Luhmann som 'antihumanist' fremstår dette for meg som noe misvisende. Ei heller har jeg noe sted i Luhmanns egen litteratur lest at han proklamerer seg selv som 'anti' menneske. Dette kan minne om en forhastet konklusjon hvorpå det kan virke som leseren ikke riktig har forstått hva Luhmann egentlig mener å ville få frem med sitt teoretiske bidrag. Det kan også tenkes at en slik 'merkelapp' velges for at lesere som ikke fra før har den fulle innsikten, lettere og raskere skal få tilgang til hva det 'handler om'. Påfallende er det derfor at betegnelsen 'antihumanist' går igjen i et flertall av introduksjonsbøker ulike teoretikere har skrevet om systemteori. Riktig nok fremgår det i mange av Luhmanns tekster, som vi også har sett i denne oppgaven, utsagn som ved første øyekast kan vekke en 'diabolsk' frykt på vegne av menneskets forhold til sosiale omgivelser. Slik jeg tolker disse utspillene er dette mer et resultat av Luhmanns egne kreative og samtidig kompromissløse måter å formulere eget språk, et språk som ikke alltid er like lett å tilnærme seg og forstå. Men som Luhmann (2013b, p. 120) selv skriver: «*...forståelse skal ikke være et prinsipp som forhindrer en i å si noe som det er mulig å uttrykke*». Min forståelse av det perspektivet systemteorien lanserer plasserer i så måte ikke Luhmann i en 'antihumanistisk' kategori. I den grad Luhmann kan oppfattes som 'radikal' er dette snarere fordi han arbeider ut ifra strikte teoretiske skiller, hvorpå vi har sett at grunnlaget for dette konstitueres ut ifra differensen *system/omverden* og dermed også erkjennelse gjennom distinksjoner.

Denne oppgaven har vist hvordan systemteorien kan bidra med et alternativ til sosiologiens tradisjonelle måter å forstå individets forhold til det sosiale. Derav har hensikten vært å fremstille hvordan mennesket individualiseres og konstituerer egen identitet i det moderne samfunnet. En utfordring for denne oppgaven har derfor vært å nettopp tolke de begrepene som begrunner det absolutte skillet mellom individ og samfunn, eller kan man si, mellom den menneskelige bevisstheten og kommunikasjonsprosesser som definisjon på det sosiale. For å oppsummere og (om mulig) konkludere vil jeg avslutningsvis i oppgaven derfor vende tilbake til Roar Hagens tolkning av Luhmanns utsagn om at det er 'kommunikasjonen som kommuniserer'. Hagen (2006, p. 74) foreslår her at «*...forståelsen finner sin bekreftelse i kommunikasjonsprosessen, og på den måten produserer kommunikasjon mening. Utsagnet*

betyr for eksempel ikke at sosiale systemer har bevissthet og 'snakker' med hverandre, eller at handlingsbegrepet blir irrelevant». Dette er fruktbart fordi det, etter min mening, ikke avviser at det er individene som står bak de kommunikative operasjonene. Med Luhmanns begrep om *handlingskommunikasjon* forstår vi jo nettopp at det kreves minst to involverte bevisstheter for å danne et sosialt system. Den ene velger ut en informasjon som så meddeles til en mottaker, som så selektivt forstår denne informasjonen. Det er nettopp dette som er det avgjørende, selve forståelsen, og forståelse involverer menneskelig bevissthet. Følgelig kan man i siste instans hevde at det er psykiske systemers forståelse, som gjennom *interpenetrasjon*, muliggjør individenes videre kommunikative handlingsvalg.

Men i hvilken grad individene stiller seg forstående tilbyr likevel ikke, slik jeg oppfatter det, en (ontologisk) forutsetning om å gi menneskene en plass innenfor samfunnets rammer. I følge Luhmann består samfunnet av selvreproduserende kommunikasjon. Følgelig er det kun ved at denne kommunikasjonen forstår seg selv at samfunnet opprettholdes. Jeg tolker altså dette som at det er forstående psykiske systemer som til sammen danner kommunikative systemer på ulike nivåer i samfunnet. Men nettopp fordi den menneskelige bevisstheten er *operasjonelt lukket og selvreferensiell*, og ved at disse hver for seg derfor trekker egne distinksjoner hvorpå de konstruerer sin omverden, blir et konsensusbasert forståelsesgrunnlag mellom psykiske systemer usannsynlig. Faren for at kommunikasjonen opphører er derfor alltid tilstede. Samfunnets videreføring, dets autopoiesis, kan derfor ikke belage seg på at *alle* mennesker forstår det samme, hvorpå en slik kollektiv rasjonalitet skulle virke konstituerende på kommunikasjonen. Hvilke individer skal man dessuten ta utgangspunkt i som fundamentalt medvirkende til samfunnets opprettholdelse? Satt på spissen vil vel Luhmann mene at bare dersom menneskene forstår, og derav stiller seg konformative til kommunikasjonen, kan de velge tilslutning og inkluderes som personer og strukturelementer i samfunnets systemer. Men hvor hen skal man plassere de avvisende og 'misforståtte'?

Luhmanns løsning er altså å tilkjenne menneskene en grunnleggende plass utenfor samfunnet. Et slikt grep tilbyr dermed å kunne favne *alle* mennesker, også de som 'faller utenfor'. I stedet for å ta utgangspunkt i et samfunn bestående av individer er bildet snudd, der den menneskelige individualiteten må beskrives i henhold til kommunikasjonens omverden. Således fanges også det aspektet ved menneskets identitetskonstitusjon som gjennom frakobling fra samfunnets ulike kommunikasjonsformer, bidrar til bearbeidelse utenfor rollene som operative *personer* i det samfunnet den funksjonelle differensieringen medfører. Teorien

lykkes i så måte å beskrive hvordan individualisering like mye er et resultat av ekskludering fra som inkludering i samfunnet. Luhmann tilbyr således en forståelse av og samtidig et større rom for det å være menneske (med alle dets feil og mangler). For hvordan skal man ellers forstå hvorfor individer bryter etablerte normer, tar irrasjonelle avgjørelser og begår kriminelle handlinger? Fordi menneskets bevissthet opererer selvreferensielt, opplever individet seg selv kun ut i fra seg selv. Følgelig må derfor den menneskelige individualiteten først og fremst forstås ut i fra seg selv, men der denne til enhver tid påvirkes av endringer i en sosial omverden. I så måte beskriver systemteorien menneskenes potensiale til både frihet og avhengighet overfor det sosiale med utgangspunkt individenes referanse til seg selv. Når Luhmann plasserer menneskene utenfor samfunnet er det derfor ikke snakk om en 'antihumanisme', eller en form for avvisning eller fordrivelse av individene. Tvert imot, det er snarere et forsøk på en sosiologisk teori som gjennom et grunnleggende skille mellom hvordan individet og samfunnet kan forstås, evner å inkludere både en beskrivelse av den menneskelige individualiteten og samtidig sosiale fenomener på en klar og fruktbar måte.

Referanser

- Aakvaag, G. C. (2006). Individualisering – en sosiologisk modell. *Sosiologisk tidsskrift*, 14(4), 326-350.
- Aakvaag, G. C. (2008). *Moderne sosiologisk teori*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Aakvaag, G. C. (2015). Institutional differentiation and individual freedom. *Acta Sociologica*, 58(4), 343-356.
- Andersen, S. C. (2005). Smid ikke metoderne ud med badevandet. Epistemologisk konstruktivism og dens metodiske konsekvenser. *Dansk Sociologi*, 16(3), 45-60.
- Bakken, T. (2006). Bevissthet og sosial virkelighet. Searle versus Luhmann. *Sosiologisk tidsskrift*, 14(02), 119-145.
- Bakken, T., & Wiik, E. L. (2013). "Fra filosofi til teori om samfunnet. Introduksjon til Niklas Luhmanns sosiologi". I: *Niklas Luhmann. Sosiologisk teori*. Oslo: Akademika Forlag.
- Beck, U. (1997). *Risiko og frihet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books.
- Blaikie, N. (2007). *Approaches to social enquiry. Advancing knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Bratberg, Ø. (2014). *Tekstanalyse for samfunnsvitere*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Brekke, O. A., Høstaker, R., & Sirnes, T. (2003). *Dimensjoner i moderne sosialteori. Bourdieu, Habermas, Latour og Luhmann*. Oslo: Samlaget.
- Brinkmann, S., & Tanggaard, L. (2010). *Kvalitative metoder. Empiri og teoriutvikling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Fryd, P. K. (2013). Introduksjon til Niklas Luhmanns forskelslogiske epistemologi og systemisk operativ konstruktivistiske læringsteori. *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 17(3-4), 192-213.
- Giddens, A. (1994). *Intimitetens forandring. Seksualitet, kærlighed og erotik i det moderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (1996). *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under sen-moderniteten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Goffman, E. (1972). *Encounters. Two studies in the sociology of interaction*. Harmondsworth: Penguin Press.
- Guneriussen, W. (1999). *Aktør, handling og struktur. Grunnlagsproblemer i samfunnsvitenskapene*. Oslo: Tano Aschehoug.

- Guneriussen, W. (2007). "Emile Durkheim". I: Andersen, H. og Kaspersen, L.B. (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. 4 utg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action. Reason and the rationalization of society*. (Vol. 1). Boston: Beacon Press.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene. Refleksjonsteorier for det moderne samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagen, R. (2007). "Niklas Luhmann". I: Andersen, H. og Kaspersen, L.B. (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. 4 utg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hagen, R., & Gudmundsen, A. (2011). Selvreferanse og refleksjon – Forholdet mellom teori og empiri i forskningsprosessen. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 52(4), 459-489.
- Hviid Jacobsen, M., Lippert-Rasmussen, K., & Nedergaard, P. (2010). *Videnskabsteori i statskundskab, sociologi og forvaltning*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Højlund, H. (2014). "Roller i en systemteoretisk optik". I: Harste, G. og Knudsen, M. (red.). *Systemteoretiske analyser. At anvende Luhmann*. Fredriksberg: Nyt fra samfundsvidenskaberne.
- Joas, H., & Knöbl, W. (2009). *Social theory. Twenty introductory lectures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Järvinen, M. (2007). "Pierre Bourdieu". I: Andersen, H. og Kaspersen, L.B. (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. 4 utg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jönhill, J. I. (1993). Från ideal via paradox till problem. Individualiteten och kärleken i Niklas Luhmanns systemteori. *Sociologisk Forskning*, 30(4), 68-83.
- Jönhill, J. I. (1995). Människan som individ i sociala systems omvärld. Om individ och person i Niklas Luhmanns systemteori. *Sociologisk Forskning*, 32(3), 61-88.
- Korsnes, O. (2008). *Sosiologisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Luhmann, N. (1990). *Essays on self-reference*. New York: Columbia University Press.
- Luhmann, N. (1995). *Autopoiesis II. Udvalgte tekster af Niklas Luhmann*. København: Politisk Revy.
- Luhmann, N. (1997). *Iagttagelse og paradoks. Essays om autopoietiske systemer*. København: Gyldendal.
- Luhmann, N. (2000). *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Luhmann, N. (2002a). Inklusion og eksklusion. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 3(1), 121-139.
- Luhmann, N. (2002b). *Theories of distinction. Redescribing the descriptions of modernity*. Stanford, California: Stanford University Press.

- Luhmann, N. (2003). *Kärlek som passion. Om kodifieringen av intimitet*. Malmö: Liber.
- Luhmann, N. (2013a). *Introduction to systems theory*. Cambridge: Polity Press.
- Luhmann, N. (2013b). *Niklas Luhmann. Sosiologisk teori*. Oslo: Akademika Forlag.
- Moeller, H.-G. (2012). *The radical Luhmann*. New York: Columbia University Press.
- Mortensen, N. (2000). Det moderne individs paradokser. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 1(1), 91-104.
- Mortensen, N. (2007). "Amerikansk pragmatisme". I: Andersen, H. og Kaspersen, L.B. (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. 4 utg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Månson, P. (2007). "Max Weber". I: Andersen, H. og Kaspersen, L.B. (red.). *Klassisk og moderne samfundsteori*. 4 utg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Rasmussen, T. (2003). *Luhmann. kommunikasjon, medier, samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Reese-Schäfer, W. (2009). *Niklas Luhmann. En innføring*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Thyssen, O. (1997). "Hjørnesten i Niklas Luhmanns systemteori". I: *Iagttagelse og paradoks. Essays om autopoietiske systemer*. København: Gyldendal.
- Tække, J. (2014). "Mediet sprog som strukturel kobling - forudsætningen for Homo Cogitus Socius". I: Harste, G. og Knudsen, M. (red.). *Systemteoretiske analyser. At anvende Luhmann*. Fredriksberg: Nyt fra samfundsvidenskaberne.
- Venneslan, K. (2013). *Tre Luhmannstudier*. Oslo: Kolofon.
- Wallace, R. A., & Wolf, A. (2006). *Contemporary sociological theory. Expanding the classical tradition* (6th ed.). Upper Saddle River, N.J: Pearson/Prentice Hall.